

SOLYMOSI LÁSZLÓ

A szőlő utáni adózás új rendszere a 13–14. századi Magyarországon

A bortermelés a legkorábbi 11. századi oklevelek tanúsága szerint a földesúri magángazdaságokban folyt, ahol a szőlőt szolgák (*servi*) vagy azok speciális csoportját alkotó szőlőművesek (*vinitores*) művelték meg, s a termés felett a földesuraság rendelkezett. A szőlő kiszakadása a földesúri üzem kereteiből a 11. század második felében kezdődött meg; ekkor jelennek meg az első borral adózó földesúri alattvalók. Ez a folyamat a 12. században annyira felgyorsult, hogy a 13. század elejére a járadékot adó szőlők váltak uralkodóvá.¹

Az elsők, akik a szőlő után földesúri járadékot fizettek, azok a szolgálkból lett dusnokok vagy torlók (*exequiales*) voltak, akiket uruk önálló gazdasággal látott el és az egyháznak adományozott, hogy halotti lakomát (kenyeret, húst, bort) adjanak a lelki üdvéért miséző papságnak. Nemcsak földet és állatot, hanem szőlőt is kaptak, hogy terméséből évente meghatározott mennyiségű bort adjanak az egyházi földesuraságnak. Kezdetben rendszerint 50 (kis)kőből (kb. 500 liter), a 14. század elején pedig 20–25 kőből borral adóztak.

1 Mindezt részletesen tárgyalja *Solymosi László*: A szőlő utáni adózás első korszaka. Agrártörténeti Szemle 32(1990) 22–46. A szőlőművelés középkori történetének átfogó feldolgozása még hiányzik. Mostoha kezelését jól érzékelteti, hogy a középkor utolsó két évszázadának mezőgazdaságáról készült összefoglaló munkában alig másfél oldal jut neki. *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) 30–31. Tárgyalásához jó kiindulási alapot ad *Belényesy Márta*: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő 37(1955) 11–25.; *Holub József*: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Zalaegerszeg, 1960. (A Göcseji Múzeum Közleményei 12.) 181–203.; *Makkai László*: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10.–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle 16(1974), suppl. 46–52.; *Harald Prickler*: Adalékok a szőlőművelés történetéhez Mosonmegyeben. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Szerk. Gecsényi Lajos. Győr, 1979. 21–51.; *Égető Melinda*: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia 91(1980) 53–78.; *Uő.*: Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Bp. 1993. 22–78.; *Gecsényi Lajos*: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században. Győri Tanulmányok 9(1988) 19–38. Bár mindegyik munka csak érintőlegesen foglalkozik a szőlő utáni adózás kérdéseivel, az általuk idézett kiadott és kiadatlan források — főként Zala megyét illetően — e vonatkozásban is segítik a kutatást. A borkilencedre és a hegyvámra számos 14. századi adatot tárt fel *Székely György*: A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 276–287., 301–303. A polgárság által bérelt szőlők helyzetéről, adójáról alapvető esettanulmányt írt *Mályusz Elemér*: Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány.) Századok 64(1930) 809–839. A pozsonyi szőlőbirtoklásra ld. *František Kalesný*: Über den Weinbau und den Weinverkauf in Preßburg bis Ende des 15. Jahrhunderts. In: Städte im Donauraum. Bratislava–Preßburg 1291–1991. Hg. v. Richard Marsina. Bratislava, 1993. 184–193.

A 12. században fokozatosan a vinitorok is járadékfizetőkké váltak. Adózásuk háromféle lehetett. A legarchaikusabb mód szerint a szőlőből lábbal kitaposott (elsőrendű) mustot a földesúr kapta meg, míg a maradék, amit a megtaposott szőlőből préssel sajtoltak ki, a vinitoroké lett. A termésmegosztás másik módja az előbbivel szemben pontosan meghatározta a részesedés mértékét: a termelő és a földesúr megfelezte a termést. Végül a harmadik esetben a szőlőművesek — a várható terméstől függetlenül — a földesúr által előre meghatározott mennyiségű — általában 50 köböl — borral adóztak. A 13. században ez utóbbi forma vált általánossá. A járadékfizetés miatt megváltozott a társadalmi réteg elnevezése: a *vinitor* helyett egyre inkább a valós helyzetet tükröző *vinidator* elnevezést használták.

A 13. századi nagy társadalmi és gazdasági átalakulás idején a nem szabad állapotú földesúri népek járadéka fokozatosan mérséklődött: a termés felét vagy valamivel többet kitevő boradó annak negyedére, illetve az általánosnak mondható 50 köblös borjáradék 20-25 köblös mennyiségre csökkent. Ez a változás a legtöbb helyen már a 13. században végbement, de akadtak vidékek (pl. Zágráb környéke), ahol csak a 14. század első felében következett be. A szőlő utáni járadéknak ez a rendszere a 14. század derekán társadalmi hordozóival együtt eltűnik a forrásanyagból. A torlók kihalásával, illetve a vinitorok, vinidatorok és a kondicionáriusok jobbágyá válásával ez a régi forma a jobbágyok szőlő utáni adózásának új rendszerében oldódott fel. A régi rendszer élettartama azon társadalmi rétegek lététől függött, amelyekhez kapcsolódott.

A szőlő utáni földesúri járadékok új rendszerét a szabad állapotú emberek: hospesek, jobbágyok szőlőbirtoklása alapozta s az ő adózásuk testesítette meg. Szőlőbirtoklásuk kétféle volt: ez a társadalmi réteg a lakóhelyén vagy azon kívül rendelkezett szőlővel. Az utóbbi szőlőbirtokosokat *extraneus*, ritkábban *forensis* elnevezéssel illették.² Somogy megyében a pannonhalmi apátság három jobbágya a tatárjárás előtt lakóhelyén, Ziduch faluban, míg a fehérvári káptalan két jobbágya 1229-ben két-két faluban: Túron és Felgamáson, illetve Rádon és Lellén, vagyis lakóhelyén kívül is birtokolt szőlőt. Atyusz nembeli Sol comes 1221-ben feltételesen felszabadított szolgájának otthona és szőleje térben jól elkülönült egymástól, mivel ura földet a Balaton-felvidéki Diszelen, szőlőt pedig a közeli Hegymagason adott neki.³ Amikor Hont-Pázmány nembeli Ábrahám és Tamás comesek 1279-ben Szent-

2 A *forensis* megjelölést a 14. századi zágrábi és váradi statútumok használták. Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis. Povjestni spomenici zagrebačke biskupije. Edidit *Joannes Bapt. Tkalčić*. I–II. Zagrabiae 1873–1874. (= Mon. Zagr.) II. 45., 73.; *Bunyitay Vincze*: A váradi káptalan legrégibb statutumai. Nagyvárad, 1886. 53. A szó a *foris* adverbium származéka. Mediae Latinitatis lexicon minus. Composuit *J. F. Niermeyer*. Perficiendum curavit *C. Van de Kieft*. Leiden, 1976. 442. A két kifejezést külföldiekre vonatkoztatva a dévényi szőlőbirtoklást szabályozó 1362. évi oklevél *hospes forensis seu extraneus* formában kapcsolta egybe. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 238802. (Pozsony város lt., N° 182.), vö. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. I–XI. Budae 1829–1844. (= *Fejér*) IX/5. 32–33.

3 A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, (később) Sörös Pongrácz. I–XII/B. Bp. 1902–1916. (= PRT) I. 785.; Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzét. *Wenzel Gusztáv*. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874. (= *Wenzel*) VI. 470–471.; *Fejér* III/1. 327.

györgy falujukban kolostort alapítottak, kikötötték, hogy engedélyük nélkül szőlőt sem a földjükön lakó személy (*in terra nostra residens*), sem *extraneus* nem adományozhat a kolostornak. A Bazin melletti Sombergen is helybeliek és *extraneusok*, azaz környékbeli népek (*extranei videlicet populi conprovinciales*) birtokoltak szőlőt.⁴ A somlónásárhelyi apácák 1511. évi magyar nyelvű urbárium a és későbbi adatok szerint az *extraneus* szónak *vidéki* volt a magyar megfelelője.⁵

A *helybeli* és a *vidéki* szőlőbirtokosok megkülönböztetése rendszerint egybeesett a földesúr szerinti tagolódással. A helybeliek általában ugyanazon földesúr hatalma alatt állottak, míg a vidékiek többnyire más földesúr függésében éltek, sőt más társadalmi rétegből valók: polgárok, nemesek és egyházi személyek is lehettek. De kivételek is akadtak; a földesúr saját jobbágyát is vidékinek minősítette, ha az birtokán másutt lakott, mint ahol szőleje feküdt, s a helybeli szőlőbirtokost is *extraneusnak* tekintette, ha az másnak a jobbágya volt.⁶ Ez a sajátos birtoklási rendszer döntően annak köszönhető létét, hogy nem minden település határa volt alkalmas szőlőművelésre, a közkedvelt fogyasztási és kereskedelmi cikk, a bor megtermelésére.⁷ Ezért, aki csak tehette, ahol lehetett, szőlőföldet szerzett: szőlőt telepített vagy vásárolt. Munkája, tőkebefektetése hamarosan megtérült, hiszen borfeleslegét könnyen értékesíthette, s ha megszorult, jó áron szőlejét is eladhatta.

A hospesek, jobbágyok sajátos szőlőbirtoklásának kezdetei jobbra közvetett adatok segítségével határozhatók meg, mivel szőlővel való kapcsolatukról a korai források hallgatnak. A pannonhalmi és a bakonybéli apátság alapítólevele ugyan szól a hospesek boráról, pontosabban annak tizedéről, de ezek a források köztudottan jóval később nyerték el ma ismeretes formájukat.⁸ A két apátság igénye a hospesek bortizedére az alapításnál sokkal később merült fel, s került a források szövegébe. A pannonhalmi apátság tizedjéről Szent István király mindhárom leendője megemlékezett anélkül, hogy a hospesek bortizedére szót vesztegetett volna.⁹ A páratlanul gazdag pannonhalmi forrásanyagban csak a 13. század elején

4 Fejér VII/5. 446., a forrás jelzete: DF 243676. (MTA Kt. Kézirattár, Oklevelek 30.), DL 2899., kiadása: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. (= AO) III. 151. Az *extraneus* 1361-ben a birtokon kívüli személyekre vonatkozik, a szomszédos, a határos minősítést követően sorolják fel: *vicini et commetanei ac alii aliqui extranei* tiltatnak el a birtok használatától. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= DL) 41486.

5 *Lukcsics Pál*: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. (Közlemények Veszprémvármegye múltjából I.) 56., 58., vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Bp. 1967–1976. (= TESz.) III. 1140. Későbbi adatokat hoz *Szamota István–Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902–1906. (= OklSz.) 1091.; *Holub J.*: i. m. 187.

6 Az előbbire a vásárhelyi urbárium, az utóbbira pedig az 1347. évi felsőörsi szőlőtelepítési szerződés szolgál példával. *Lukcsics P.*: i. m. 56.; DF 274014. (Győri kápt. orsz. lt., Cth. V. N° 219.)

7 *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp. 1947. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. köt. 4. sz.) 22.

8 *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit *Georgius Győrffy*. Adiuverunt *Johannes Bapt. Borsa*, *Franciscus L. Hervay*, *Bernardus L. Kumorovitz* et *Julius Moravcsik*. Budapestini 1992. (= DHA) I. 39–40., 119.

9 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit *Emericus Szentpétery*. I–II. Budapestini 1937–1938. (= SRH) II. 383–384., 395., 409–410.

jelentkezett a hospesek bortizedének kérdése, mert addig nyilvánvalóan nem okozott különösebb gondot. A szőlőművelés döntően a földesúri gazdaság keretei között folyt, s nem a hospes-gazdaságokban.

A Könyves Kálmán-kori törvényhozás földműves, nem pedig szőlőműves hospesekkel foglalkozott (80. tc.), s nem a hospesek, hanem az egyházi személyek bortizedét szabályozta (66. tc.). Az apátok és más egyházi személyek tekintélyes egyházi birtokkal rendelkeztek, amelyek szőrtságuk következtében több egyházmegyében terültek el. Ezért kellett előírni számukra, hogy a tizedet abban az egyházmegyében fizessék, ahol a földművelést űzik, illetve ahol szüretelnek.¹⁰ Ugyanez a szituáció az extraneus szőlőbirtokos hospesek esetében is feltehető, hiszen könnyen megeshetett, hogy az egyházmegyék közös határai mentén levő szőlővidékek táján, mint amilyen például a budai–pilisi borvidék volt, a hospesek lakóhelye és szőleje más-más egyházmegyében feküdt. A törvényhozás azonban nem foglalkozott ezzel az analóg jelenséggel. Bizonyára azért nem, mert még nem létezett ez a szituáció, vagy jobb esetben még nem ért el olyan mértéket, hogy országosan szabályozni kellett volna. Inkább az előbbiről lehet szó. Az 1092. évi szabolcsi zsinatot (33. c.) a legeltetés során más egyházmegyébe hajtott nyáj szaporulatának kérdése, a Kálmán-kori törvényhozást pedig — mint említettük — a más egyházmegyében fekvő egyházi birtok termésének tizede érdekelte. S nem véletlenül. A mások földjét művelő hospesek (*hospites, sicut Sclavi vel ceteri extranei*) a Kálmán-kori rendelkezés (80. tc.) szerint a szó eredeti értelmében voltak extraneusok, vagyis külföldinek s nem vidékinek számítottak.¹¹

Az *extraneus* szó „vidéki” jelentésének a kifejlődése éppen a sajátos szőlőbirtoklás kialakulásával függött össze. Amikor Imre király 1203-ban határleírást adott a veszprémi székesegyház Merenye nevű Zala megyei prédiumaról, rögzítette azt a szokást (*moris est et iuris*), hogy az adott területen belül telepített szőlőket extraneusoknak eladni (*extraneis distrahi*) nem lehet.¹² A körülményekből és Merenye fekvéséből adódóan (a prédiuum Zalavártól délre, a somogyi határ közelében feküdt) az *extraneus* szóval itt már nem a külföldit, hanem a helybelivel szemben a vidékit jelölték. A sokatmondó adat alapján valószínűsíthető, hogy Merenye környékén és másutt éppen ellenkező szokás dívott: a telepített szőlő forgalmát hasonló megkötések nem korlátozták. A szentgotthárdi apátság 1184 és 1196 között Szentkút közelében, Újvár territóriumán III. Béla király egyetértésével 12 megnevezett személytől szőlőket vásárolt (*comparaverunt*), illetve adományba kapott.¹³ Szerzeményei révén a cisz-

10 *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 192., 194. A 66. tc. értelmezéséhez vö. az 1092. évi szabolcsi zsinat 21. cikkelyét. I. m. 161.

11 *Závodszy L.*: i. m. 163., 192., 194.

12 *Fejér IX/7*. 642. A forrás jelzete: DF 283210. (Veszpr. kápt. mlt., Merenye 4.)

13 *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I. Bearbeitet von *Hans Wagner*., II–IV. Bearbeitet von *Irmtraut Lindeck-Pozza*. I–II. Graz–Köln, 1955–1965., III–IV. Wien–Köln–Graz, 1979–1985. (= *Urk. Burg.*) I. 33., vö. *Kalász Elek*: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás középkorban. Bp. 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5.) 92.

terci apátság Újvár területén extraneus szőlőbirtokos lett; új szőlei határokkal körülvett Szentkút nevű birtokán kívül, más földesúr földjén terültek el.

Ez a sajátos birtoklási forma az említett Merenyén is érvényesült. A szőlőforgalmat korlátozó gyakorlat kialakítása és fenntartása természetesen az egyházi földesuraság érdekét szolgálta. A veszprémi kanonokok nyilvánvalóan nem a maguk kezét kívánták megkötni vele, hanem az eladóét. Szándékuk világos volt: maguk akarták megvásárolni az eladásra kínált szőlőt. S ennek a célnak a kialakult szokás teljes mértékben megfelelt. Vidéki a helyi gyakorlat miatt nem lehetett vevő, a helybeli pedig nem volt vásárlóképes. Merenyén az egyházi földesuraság szolgálai (*servi*) és halászhai laktak, akik sem vevőként, sem eladóként nem jöhettek szóba. A szőlők forgalma legfeljebb annyiban érintette őket, amennyiben az urasági szőlők nagysága és vele együtt a szőlőrobot mértéke nőtt. A növekedés különösen érzékenyen érintette a halászokat, mert arra készíthette a földesurat, hogy szőlőművesekké tegye őket, élve az oklevélben rögzített lehetőséggel, hogy tetszése szerint megváltoztathatja kötelezettségüket. Mivel a helybeliek szőlőbirtokosok nem lehettek, az adásvételt korlátozó szokás vidéki birtokosokra vonatkozott. Az egyházi földesuraság a 11. század végén megszerzett birtokán valamikor a 12. század folyamán vidékieknek szőlőtelepítést engedélyezett egyebek közt azzal a kikötéssel, hogy szőleiket extraneusoknak nem adhatják el. De kik lehettek ezek az extraneusok?

Merenye királynéi adományból került a veszprémi székesegyház tulajdonába. A vele szomszédos Karos viszont továbbra is királynéi birtok maradt, ahol 1254-ben királynéi hospesek laktak.¹⁴ Nem valószínű, hogy ők már a 12. században itt éltek, inkább a 13. századi nagy telepítések során kerülhettek ide. De ha feltesszük, hogy már korábban is itt voltak, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tehetősebb, a városi fejlődés útján járó hospesek is igazolhatóan csak a 13. században jutottak extraneus szőlőbirtokhoz vétel vagy telepítés révén. A fehérvári latinok a 13. század elején vásárolhatták somogyi szőleiket, amelyek a felvásárolt borral együtt első ízben 1220 táján okoztak gondot a tizedjogára gondosan ügyelő panonnhalmi apátnak. A pesti német polgárok a budai oldalon 1240-ben vettek bérbé kétszáz hold földet szőlőtelepítésre a telki és a kánai apáttól.¹⁵ A 12. századi extraneus szőlőbirtokosok nem hospesek, hanem környékbeli birtokosok, egyházak, várjobbágyok és mások lehettek, akik közelben lakó szolgálikkal műveltették meg „vidéki” szőleiket, miként a dömösi prépostság némely szórt szőlőtulajdonát.

A legveszélyesebb vásárlók, akiktől a veszprémi káptalan elsősorban óvhatta merenyei szőleiket, a szerzetesrendek voltak, mivel kiváltságuk révén alkalmuk adódott arra, hogy a tizedfizetés alól kivonják szerzett szőleiket. III. Ince pápa 1213-ban a pécsi püspök panaszára szót emelt a ciszterciek és az ispotályosok mohósága ellen, mert erkölcsstelen haszonra (*ad lucra turpia*) törekedve, szőlők sokaságát vásárolták fel (*multitudinem emitis vinearum*), s a termésből nem adtak tizedet, noha a bort nem saját használatra fordították, hanem eladták. A pápa felszólította őket, hogy

14 *Fejér* VI/2. 382.

15 PRT I. 680.; Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I. Csányk Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936. (= Mon. Bp.) I. 37.

hagyjanak fel ezzel a gyakorlattal, nehogy a panasz (az 1215-re összehívott egyetemes) zsinatra eljusson, és tizedfizetési kiváltságuk lássa kárát.¹⁶

A másutt földtulajdonnal rendelkező extraneus szőlőbirtokosok megkísérelték sajátos helyzetű szőlőiket is tulajdonukká tenni. Ennek módja viszonylag egyszerű volt: mentesíteni kellett az extraneus szőlőt a földesúri terhektől. Erre elsősorban a királyi birtokon volt lehetőség. A szentgotthárdi apátság Újváron vásárolt szőlőit III. Béla mentesítette minden adótól (*tributum*).¹⁷ Az apátság ezáltal megszűnt extraneus szőlőbirtokos lenni, s a vásárolt szőlők tulajdonosa, s azok mértékében az újvári határ résztulajdonosa lett. De a királyi birtokszervezeten kívül is lehetett teher nélkül szőlőt vásárolni vagy adományba kapni, főleg kis egzisztenciával rendelkező személyektől. Hont-Pázmány nembeli Lampert 1130 táján Wouita faluban bizonyos Dragontól, a Duna melletti Megyeren (ma: Békásmegyér) pedig bizonyos Dávidtól vásárolt szőlőket, amelyeket utóbb az általa alapított bozóki egyháznak adományozott.¹⁸

Extraneus szőlőbirtoklás a 12. század végén már kétségtelven létezett. A hospesek viszont a 13. század elejétől kezdve szereztek maguknak extraneus szőlőt. Helybeli szőlőbirtoklásuk is ekkortájt, a 12–13. század fordulóján kezdődött.

Látszólag a vidéki és a helybeli szőlőbirtoklás korai létét igazolja III. Lucius pápa dekretálisa az 1180-as évek elejéről. Ebből kiderül, hogy Lukács esztergomi érsek fogas kérdéssel fordult a római egyház fejéhez. Levele szerint az a magyarországi szokás, hogy a népsokaság (*multitudo populi*) az egyik egyházmegyéből áttelepül a másikba, viszályt okoz, mert mindkét megyéspüspök magának követeli a tizedet. Kinek fizessen inkább, kérdi az érsek, de pontos választ nem kap. A pápa az érsekre bízta a döntést, mert különféle szokások élnek azok tizedét illetően, akik más egyházmegyében aratnak, mint laknak. Lelkére köti, úgy intézkedjen, hogy a lehető legkevesebb viszály származzék belőle. Majd hozzáteszi, ugyanez érvényes a szőlők és a gyümölcsfák esetében is. A válaszból kiderül, hogy a pápa nem ismerte a magyarországi viszonyokat, a kérdésben tanácstalan volt, szinte mechanikusan felsorolta, miből jár a tized. Korántsem biztos, hogy Lukács érsek levelében, amelynek tartalmára — eredeti híján — csak a válaszból következtethetünk, a szőlő tizedéről ilyen értelemben egyáltalán szó esett. Szőlőbirtokosok, szőlőművelők ugyanis sem korábban, sem később nem szokták tömegesen elhagyni lakóhelyüket, így ezt a korai adatot nem tekinthetjük sem a helybeli, sem a vidéki szőlőbirtoklás bizonyítékának. Minden valószínűség szerint a probléma a nyájak legeltetésével füg-

16 *Fejér* III/1. 141–142.

17 *Urk. Burg.* I. 33.

18 *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (= Marsina) I. 72.* A székesfehérvári keresztesek 1193 előtt a szerémségi Olasziban három szőlőt birtokoltak. Közülük a legnagyobbat bizonyos Boronch adta (*dediit*) az egyháznak. Nincs szó arról, hogy valami is terhelte volna ezt a szőlőt. Ó-magyar olvasókönyv. Összeáll. *Jakubovich Emil és Pais Dezső.* Pécs, 1929. (= ÓMOlv.) 59. Kis egzisztenciával bíró személyek szőlőbirtoklására korai példa a Baranya megyei Hetény faluban lakó két királyi szerviens közös gazdasága, amelyhez 1212-ben négy szőlő is tartozott. *Wenzel* VI. 356.

gött össze, ami az egyházi tized miatt már az 1092. évi szabolcsi zsinaton (33. c.) is gondot okozott.¹⁹

Bár elvétve akadtak a 12. században szőlővel rendelkező olyan prédiумok, mint a Balaton-felvidéki Örs vagy Kál, ahol servusok és mások mellett kis számban szabadok, jobbágyok is éltek, kiemelt helyzetük miatt nem valószínű, hogy nekik a szőlőkhöz közük lett volna.²⁰ A királyi birtokon jóval több szabad, hospes lakott, mint másutt. Szőlőművelésük azonban a 12. század végéig jelentéktelen lehetett. Helybeli szőlőbirtoklásukat valójában az ekkor indult telepítések alapozták meg. Az egyik legrégebbi hospes kiváltság 1206-ban olyan erdélyi szőlőkről szólt, amelyeket a krakkói, igeni és romoszi szász hospesek telepítettek (*plantaverint*). Az 1238. évi bővebb kiváltságlevelével egyértelművé tette, hogy ezek a szőlők földjük határain belül (*infra metas terrae eorum*), azaz az említett hospesek lakóhelyén feküdtek.²¹ A zág-rábi polgárok már a tatárjárás előtt szőlőt birtokoltak városuk joghatósága területén, akárcsak a pesti hospesek településük határában. A király 1247-ben a beregszászi hospesek bortizedéről intézkedett, 1262-ben pedig az Ugocsa megyei szőlősi hospeseknek engedélyezte a szőlőtelepítést.²²

A 12–13. század fordulójától induló és egyre szaporodó adatok a szőlőforgalom és a szőlőtelepítés rohamos növekedéséről tanúskodnak. A szőlővásárlás mindennapos jelenséggé vált. Baracska nembeli Hippolit a pilisi Üröm faluban Lomb fia Lukácstól és másoktól vásárolt egy nagy szőlőt, melyet 1212-ben az általa alapított

19 *Walther Holtzmann*: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok 93(1959) 415–416.; *Mezey László*: Két magyarvonatkozású dekretális értelmezéséhez. Századok 93(1959) 421–423.; *Závodszy L.*: i. m. 163.

20 DHA I. 424.; ÖMOlv. 47. Az örsi szabadok kedvező helyzetére utalt a kikötés, hogy régi kondíciójuk szerint szolgálnak az új uraságnak. A káli jobbágy pedig a prédiум élén állt, vagyis a birtokon igazgatási-irányítási feladatokat látott el. A tati prédiumon a pénzjáradékot fizető szabadnak sem lehetett köze a három szőlőhöz. Azokat minden bizonnyal a helybeli három szolga (*homo*) művelte meg. PRT I. 599., vö. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. I–III. Bp. 1963–1987. (= *Györffy*) II. 314. A Temes megyei Bodol faluban az aradi prépostság jobbágyai és udvarnokai éltek. A település 1177. évi határjárása Szőlős nevű hegyet vett számba. Hogy kik művelték az itteni szőlőt, legfeljebb találgatni lehet. *Borsa Iván*: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények* 33(1962) 216. Hoda 1186 táján a Győr megyei Nyulason földet, ekét ökrökkel és szolgákkal, juhnyáját pásztossal, valamint öt szőlőt négy colonus családdal együtt (*quinque vineas cum quattuor colonis*) adományozott a pannonhalmi apátságnak. Nem kétséges, hogy ezek a „telepesek” a szőlőket művelték. Jogállásukat tekintve azonban még kötött szabadok sem lehettek, hiszen vinitorok módjára — a családfő nevét és a családtagok számát egyaránt rögzítve — adományozták őket. PRT I. 612.

21 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Von *Franz Zimmermann*, *Carl Werner*. I. Hermannstadt, 1892. (= *Urk. Sieb.*) I. 10., 67.

22 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. *Collegit et digessit T. Smičiklas*. II–XII. *Zagrabiae* 1904–1914. (= *Smičiklas*) IV. 174.; *Mon.* Bp. I. 41.; *Fejér* IV/1. 456.; *Wenzel* VIII. 32. A 13. századi városprivilégiumok és hospes kiváltságok zöme hallgat a szőlőről, illetve a bortizedről. A fentiekén kívül kivételt képez a szlavóniai Petrinya, továbbá Sopron, az erdélyi Sárd, valamint Jászó kiváltságlevelé. *Smičiklas* III. 253.; *Urk. Burg.* II. 103.; *Urk. Sieb.* I. 198.; *Marsina* II. 97. A szőlő és a hospes kapcsolatát jól érzékelteti, hogy a király 1236-ban latin hospesének a Fejér megyei Csurgon többek közt 40 hold szőlőművelésre alkalmas földet adományozott. *Wenzel* VII. 8.

baracscai egyháznak adományozott.²³ Egy Zala megyei birtokosztály alkalmával 1239-ben meghatározták azokat a feltételeket, amelyek esetén az egyik fél szőlőt vásárolhat a másik fél Oltárc melletti birtokán. 1240-ben bérleti szerződés a budai hegyekben telepítendő szőlők adásvételének és elzálogosításának módját rögzítette.²⁴ A telepítés lendületéről mindennél többet mond, hogy a fehérvári káptalan 1229. évi birtokösszeírása négy somogyi falu (Told, Bonnya, Vadaj, Szólát-Szentmiklós) határában a szőlőnek alkalmas helyeket, földeket és erdőket is számba vette.²⁵ Az ország keleti felén is hasonló változás zajlott le. Az egri székesegyház 1271. évi kiváltságlevele az egyházmegye tíz vármegyéjében telepített és a jövőben telepítendő szőlők bortizedéről intézkedett.²⁶ Az egyház fokozott érdeklődése a bortized iránt a bortermelés és kereskedés növekedéséről árulkodott. Egyre több lett a szőlő, a

- 23 Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius (a 4. kötettől még) Hungaricus. I–V. Kiad. Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1865–1873. VI–VIII. Kiad. Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghely Dezső. Bp. 1876–1891. (= HO) VI. 9. Behich comes 1220-ban bizonyos Matától vett szőlőjéről végrendelkezett. *Fejér* III/1. 303. Atyusz nembeli Sol comes 1221-ben nyolc szőlőt hagyott a leányára. A Balaton-felvidéki szőlők az almádi prédiához tartoztak, s Sol comes négy egytagú nevet viselő személytől — köztük egy káli embertől (*homo*) — vásárolta őket. *Fejér* III/1. 326. A Fejér megyei nagyalmi besenyők somogyi vásárolt szőlőiről 1221-ben esett szó. A fehérvári latinok ugyanekkor említett somogyi saját bora is minden bizonnyal vásárolt szőlőik termése lehetett. PRT I. 651–652. A Komárom megyei Újfalu feletti hegyen fekvő szőlő elzálogosítását és visszaváltását örököltette meg egy 1221. évi oklevél. *Wenzel* I. 182–183. Uros pannonhalmi apát 1222-ben László fia Lászlótól 9 szőlőt vásárolt a Balaton-felvidéki Hegymagas-Apátiban, s ezek az apát embereinek szőlői között (*inter vineas hominum abbatis*) kerültek el. (Az Albeus-féle összeírás az apátság 62 mansiója által lakott Hegymagas-Apátin nem említett szőlőt.) PRT I. 655–656., 779. IV. Béla király a Szerémségben bizonyos Botez Mihály nevű officialisától vett szőlőt, amit 1237-ben a bélakúti apátságnak adományozott. *Wenzel* VII. 29. Tótdörögdi Farkas 1238-ban két vásárolt szőlőről végrendelkezett. Az egyiket bizonyos Szömöröcsöktől, míg a másikat bizonyos Páltól vette. Az előbbi a Balaton-felvidéki hegyesdi, az utóbbi me a szomszédos vejneki hegyoldalon (*in clivo*) feküdt. *Fejér* VII/1. 263–264. (A szőlővásárlásra a további példák at l. alább.) A felsorolt adatok mellett természetesen szép számmal olyanok is vannak, amelyekben nem egy-egy szőlő, hanem szőlőt is magába foglaló birtokok vagy birtokrészek cseréltek gazdát, mint például 1230-ban a somogyi Kőröshegy esetében. PRT III. 483.
- 24 Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I–II. Bp. 1886–1890. (= Zala tört.) I. 16.; Mon. Bp. I. 37–38.
- 25 *Wenzel* VI. 468., 469., 471. Ezenkívül a zalai Merenye (1203), az erdélyi Krakkó és társai (1206), a Moson megyei Legénytő (1217–1222), a szlavóniai Petrinya (1225), a bakonyi Bársonyos melletti Szőlős (1236 körül), a Vas megyei Tömörd (1238), a budai hegyek (1240), a Valkó megyei Eng melletti Szentmiklós (1240), a Pest megyei Érd (1244) és a Balaton-felvidéki Csobánc (1255) esetében ismerünk kifejezetten szőlőtelepítésről szóló korai adatot. *Fejér* IX/7. 642.; Urk. Sieb. I. 10.; Urk. Burg. I. 69., 88.; *Smičički* III. 253.; PRT I. 748.; Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. I–II. Sopron, 1889–1891. (= Sopron vm.) II. 151.; Mon. Bp. I. 37.; *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I–II. Romae 1859–1860. (= *Theiner*) I. 173.; *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp. 1982. (Pest megye múltjából 5.) 49. sz.; DF 201184. (Veszpr. kápt. mlt., Gyulakeszi 28.)
- 26 *Kondorné Látkóczki Erzsébet*: Az egri püspökség kiváltságait rögzítő „25 tanús” oklevél. Archivum 13(1994) 199. A szőlőtelepítést a középkori források rendszerint a *vineas plantare, implantare* kifejezéssel jelölték. Ritkán a *vineas aedificare* fordulatot is használták. Így 1344-ben a Kassa melletti Széplak, 1418-ban pedig a bakonyi Bársonyos melletti Szőlős esetében éltek ezzel a terminológiával. DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.); PRT III. 493. (Az utóbbi adatot említi *Holub J.*: i. m. 193.) A Nyitra megyei Csitár szőlőhegyén levő műveletlen,

szőlőművelés újabb területeket hódított meg. A 13. század elején már a Hont megyei Szebelléb határában is volt szőlőhegy, míg Esztergom megyében, a boradó kondicionáriusoktól lakott Epel faluban a század derekán már két szőlőhegyet műveltek. Az egyik beszédes nevet viselt; a hegy Láz neve arra utalt, hogy a szőlőtelepítést irtás előzte meg.²⁷

A magyarányú mennyiségi változást nem a földesúri magángazdaságok leépülése, illetve felbomlásuk során létrejött és boradásra kötelezett vinitor, vinidator, torló vagy kondicionárius réteg gazdasági expanziója idézte elő, noha viszonylagos önállóságuk ebbe az irányba hatott, hanem az váltotta ki, hogy a szőlőművelésbe más társadalmi rétegek széleskörűen bekapcsolódtak. Ezáltal a mennyiségin túl minőségi változás következett be. Új szőlőbirtokosok jelentek meg: udvarnokok, libertinusok és mások, mindenekelőtt szabad állapotú emberek: jobbágyok, hospesek és polgárok vásárlás, telepítés vagy adomány révén szőlőbirtokhoz jutottak.²⁸ A szabadoknak döntő részük volt a változásban. A szőlőbirtoklás sajátos kettőssége, a helybeli és a vidéki birtoklás rendszere általuk valósult meg és terjedt el igazán. Szőlőket te-

lepusztult szőlők helyrehozatala kifejezésére 1496-ban a *vineas reedificare*, illetve a *reedificatio vinearum* terminust használták. DL 20414., hiányosan kiadta Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 310–311. Vö. Solymosi László: A magyarországi középkori latinság szótára. Levéltári Szemle 40(1990) 3. sz. 87. E ritka latin forma magyar változata, a *szőlő építése, szőlőt építeni* kifejezés a 16. század végétől adathozható. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila. III. Bukarest, 1982. 237.; OklSz. 190. A magyar és a latin elnevezés minden bizonnyal német terminusból származik. Az *aedificare* szót egyébként a középkori latinság a szőlővel kapcsolatban Európa más tájain is használta. Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova. I–X. Niort, 1883–1887. I. 114.; Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert. Redigiert von Otto Prinz unter Mitarbeit von Johannes Schneider. I. Berlin, 1967. 289.

- 27 Szebelléb 1219. évi határleírásában szerepel *ad montem, qui dicitur Zevlevmal. Marsina* I. 183. Epelen 1279-ben Zylod, illetve Laz nevű hegyen (*in monte*) fekvő szőlők cseréltek gazdát. A lázhegyi szőlőkről már 1271-ben is szó esett. Györffy II. 237. Az utóbbi elnevezés értelmezéséhez ld. *Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2.* Bp. 1955. (= SzJlsz.) 307–308.; TESz. II. 730.; Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988. II. 20.
- 28 Uros apát 1231-ben szerviensiének adományozott a Győr megyei Nyalka-Sukoron egy szőlőt, amit az továbbadott az apátság tarjánai szolgájának (*servicialis*). PRT I. 706. Atyusz nembeli Sol comes 1237 előtt a Balaton-felvidéki Kálon egy ott lakó zalai várnéptől vásárolt szőlőt. DF 200634. (Veszpr. kápt. mlt., Kál 5.) Csák nembeli Miklós 1237-ben esküvel igazolta, hogy a Fejér megyei Vináron udvarnokoktól három szőlőt vett. Wenzel VII. 46. A királynéi jobbágyok 1238 előtt a Vas megyei Tömördön telepítettek szőlőt (*vinearum ortos*). Sopron vm. II. 151. Berénymálon 1243-ban a veszprémi püspök berényi jobbágya, valamint bognára (*carpentarius*), Paloznakon pedig 1261-ben a helybeli királyi népek egyike adta el szőlejét, míg a Baranya megyei Nadicán 1259-ben szekesői polgár volt a vendő. HO VI. 41., 99–100., 107. A somogyi Tardon 1270-ben királyi udvarnokjobbágy és a fehérvári prépostság jobbágya, a Balaton-felvidéki Kéken pedig 1274-ben a tihanyi apátság két jobbágya között bonyolódott le szőlővétel. DL 49221., kivonata: *Borsa Iván: A Mérey család levéltára. Somogy megye múltjából* 23(1992) 6.; PRT X. 535. A veszprémi káptalan pécselyi tárnoka 1274-ben a Balaton-felvidéki Vázsony hegyen fekvő vásárolt szőlejét adta tovább. Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. *Kumorovitz L. Bernát.* Bp. 1953. (= Veszpr. Reg.) 499. sz. Az Esztergom megyei Epelen 1279-ben szabad embertől vett szőlő képezte a csere tárgyát. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II. Edidit *Ferdinandus Knauz.* Strigonii 1874–1882., III. Edidit *Ludovicus Crescens Dedek.* Strigonii 1924. (= Mon. Strig.) II. 118. A libertinusok viszonya a szőlőhöz változatos volt. A Pest megyei Érden 1240 táján szőlő nélkül, míg 1251-ben a Balaton-felvidéki Pécselyen szőlővel együtt adományozták őket. Az esztergomi ispotály 1255-ben hűtlensége miatt visszavette libertinusától azt a szőlőt, melyet az Esztergom megyei Kirván adott

lepítettek, adták-vették azokat, s végrendelkeztek róluk.²⁹ Ez a birtoklási forma min-
tául szolgált másoknak. Olyannyira, hogy nemcsak hivatkoztak rá, hanem el is érték,
hogy ugyanúgy birtokolják a szőlőt, mint a szabadok.

A Zala megyei Tóti faluban lakó nemesek, hercegi népek, királyi udvarnokok
és a győri káptalan népei között 1272-ben királyi parancsra megosztották a település
osztatlanul (*communiter*) bírt határát. A szőlőkhöz azonban nem nyúltak, azok bir-
toklását (*dominium*) mindenkinél változatlanul hagyták, mert az ország jóváhagyott
szokása (*consuetudo*) szerint a szőlőket hospes joggal (*iure hospitum*) birtokolták.³⁰
A veszprémi püspök a veszprémi káptalan paloznaki népeiről (*populi*) 1277-ben azt
jegyezte fel, hogy sajátos szokásból (*speciali consuetudine*) szőlőiket extraneusok-
nak szokták eladni, illetve másoktól szokták vásárolni.³¹ Ezzel összhangban Erzsébet
királyné 1280-ban egyenesen a szőlők szabadságáról beszélt. Amikor a Somogy me-
gyei Nagyberény faluban a királynéi földeket az ott már birtokos veszprémi káp-
talannak adományozta, kijelentette, hogy az ottani szőlők szabadsága (*libertas*
vinearum) változatlan marad, utánuk ugyanúgy adóznak a káptalannak, miként em-
beremlékezetet meghaladó idő óta a megyében a mások földjén szőlőt birtokló többi
népek szoktak fizetni a földek urainak.³²

Mindhárom esetben szokásra, régi gyakorlatra hivatkoztak, s nem alaptalanul. A
szőlőbirtoklás a 12–13. század fordulóján kialakult formája a szőlők hospes jogú
birtoklásán, sajátos szabadságán nyugodott. Mi jellemezte ezt a szabadságot? Az,
hogy a saját vagy az idegen földesúr földjén szerzett szőlővel birtokosa egyénileg
rendelkezett: elidegeníthette azt, végrendelkezhetett róla, halála után pedig szőlőjét
utódai örökölték. Főként az elidegenítés és a végrendelkezés volt a lényeges, hiszen
a szolgálat apáról fiúra hagyományozódása által a szőlő a boradó torlók és vinitorok
esetében is öröklődött.³³

---

neki. A káli libertinusokat viszont uraik 1249-ben szőlőkkel együtt szabadították fel. A zichi és
vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comi-
tum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő,
Lukcsics Pál. I–XII. Pesten, Bp. 1871–1931. (= Zichy okm.) I. 4.; *Fejér* IV/2. 120.; *Marsina* II.
360.; HO VI. 50.

29 A pesti polgárok bérleti szerződése 1240-ben a teher átvállalása mellett az általuk telepítendő szőlő-
k eladását és elzálogosítását is biztosította. Az örökös nélküli zágrábi polgárok számára az 1242.
évi kiváltságlevél tette lehetővé a végrendelkezést a szőlőről, kikötve, hogy a város joghatósága
felette változatlanul megmaradjon. A pécsi püspök örökös nélküli jobbágya 1252 előtt szőlőjének
harmadáról végrendelkezett. Erdélyben a Fehér megyei sárdi hospesek 1295. évi privilégiuma a
szőlő eladását, elajándékozását és végrendeletbe foglalását szabályozta. Mon. Bp. I. 37.; *Smičiklas*
IV. 174.; Hazai oklevéltár. 1234–1536. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula. Bp. 1879.
(= Hazai Okl.) 25.; Urk. Sieb. I. 198.

30 *Fejér* VII/4. 146., vö. VII/5. 376.

31 *Fejér* IX/7. 698. A forrás jelzete: DF 200698. (Veszpr. kápt. mlt., Paloznak 15.) Ugyanitt a szőlő-
lővásárlás 1332. évi adat szerint földesúri engedéllyel történt. Veszpr. Reg. 241. sz.

32 „Salva tamen libertate vinearum super eadem terra existencium remanente, de quibus eisdem pre-
posito et capitulo Vesprimiensis ecclesie taliter volumus et ordinavimus responderi, quemadmodum
populi de eodem comitatu Symigiensi alii super terris aliorum vineas possidentes respondere ter-
rarum dominis ab antiquo tempore, cuius non extat memoria, consueverunt.” DF 200703. (Veszpr.
kápt. mlt., Nagy- és Kisberény 6.), kiadta *Wenzel* IV. 222.

33 *Fejér* VII/1. 263.; HO VI. 159.

Noha az elidegenítési, végrendelezési és örökösödési jog nem korlátlanul, hanem helyenként változó feltételek között érvényesült, a hospesek, jobbágyok, polgárok szőlőbirtoklása már a 13. században meglehetősen szilárd volt.³⁴ Birtokjogukat többnyire akkor fenyegette veszély, ha nem volt fiúgyermekük, vagyis nem maradt utánuk örökös, vagy ha műveletlenül hagyták szőlejükét. Ezekben az esetekben a szőlő birtokjoga a földesúrra háramlott. A király 1245-ben budai polgár, 1248-ban pataki személy, minden bizonnyal hospes, 1285-ben egy Somogyban birtokos fehérvári polgár, míg a pécsi püspök 1252-ben jobbágya és másik embere, Arnold ispán meg 1266-ban jobbágya szőlejét adományozta el, mert a birtokos örökös nélkül hunyt el, s a szőlő birtokjoga az úrra szállt vissza.³⁵ Máskor a földesúr kevessebbel is beérte. A nagyszombati polgárok a Pozsony megyei Szentgyörgy és Bazin határában fekvő szőleikkel akkor is szabadon rendelkeztek, ha nem volt örökösük, miután 40 dénár illetéket fizettek a birtok szabadsága szerint a földesúrnak.³⁶ Ha a birtokos valamilyen okból felhagyott a szőlőműveléssel, magától értetődően elvesztette szőlejét, hiszen csak gondozás esetén hozott hasznot a szőlőföld urának. Az Esztergom megyei Nyír földesurai 1281-ben abban állapodtak meg az esztergomi, kovácsi, szentpáli és zsidódi extraneus birtokosokkal, hogy szőleik teljes joggal az uraságra háramlanak, amennyiben gondatlanságból vagy hanyagságból felhagynak művelésükkel.³⁷ A rendelkezés nem annyira a szőlők visszaszerzését szolgálta, mint inkább a szőlőmunkák rendszeres végzésére ösztönzött, ami nemcsak a földesúrnak, hanem a birtokosnak is alapvető érdeke volt.

34 Az adásvételhez helyenként földesúri engedély (*licentia, permissio*) volt szükséges. 1259: HO VI. 100.; 1279: *Fejér* VII/5. 446.; 1299: PRT X. 544–545.; 1335: AO I. 135. Olykor elővételi jog korlátozta a szőlő szabad forgalmát. Erre utalt a szomszédosok vagy a korábbi eladó beleegyezésének hangsúlyozása. 1271: PRT X. 534.; 1299: PRT X. 544–545. A földesúr 1307-ben kijelölte a potenciális vevők körét, amikor megszabta, hogy a szőlők csak saját jobbágyainak idegeníthetők el. 1335-ben engedélyhez, 1337-ben viszont forgalmi illetékhez kötötte az adásvételt: a vevőtől 12, míg az eladótól 6 bécsi dénárt követelt. AO I. 137., III. 135.; DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.) A stájerországi Marburg környéki szőlők átruházásakor 1236-ban az eladó és a vevő egyaránt hat dénár, míg 1329-ben az eladó 24, a vevő pedig 12 dénár (*Phennig*) illetéket fizetett. *Anton Mell*: Das steirische Weinbergrecht und dessen Kodifikation im Jahre 1543. Wien und Leipzig, 1928. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 207. Bd. 4. Abhandlung) 16., 21.

35 Mon. Bp. I. 45.; *Marsina* II. 211.; HO VIII. 239.; Hazai Okl. 24–26.; HO IV. 43.

36 DL 998.; *Wenzel* XII. 571–572.; AO II. 192. Vö. *Solymosi László*: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. Századok 121(1987) 571.

37 DF 229950. (Veszpr. kápt. orsz. lt., N-211.), vö. *Györffy* II. 303. Hasonló Balaton-felvidéki adat 1307-ből: AO I. 137. A nyíri szőlők esetében a művelés abbahagyása kivételesen nem okozott járadékkiest, mert azok járadékmentesek voltak. A szőlő elhanyagolása a járadéktól függetlenül is vétéknek számított. Az esztergomi káptalan két választott tagja évente végigjárta a kanonokoknak juttatott szőlőket, s összeírta a gondozatlanokat. A káptalan pedig a hanyag haszonélvezőktől elvette és más kanonok kezelésébe adta azokat. *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397. Közli Kollányi Ferencz*. Bp. 1901. 60. Az 1240. évi szőlőtelepítési szerződés a bérleti díj fizetési határidejének elmulasztását dupla díjjal, a fizetés elmaradását pedig a szőlő elvesztésével büntette. Mon. Bp. I. 37–38. A szőlők védelmében lépett fel az 1279. évi budai zsinat (74. c.), amikor pusztítóit kiközösítéssel fenyegette meg. *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis. Editionem curavit Romualdus Hube*. Petropoli 1856. 129.

Végül a szőlőbirtokos számára néha sajátos módon a költözés jelentett veszélyt. A földesúr olykor úgy tette rá a kezét jobbágya szőlejére, hogy költözésekor — nyilván annak megakadályozása céljából — nem engedélyezte, hogy extraneusként megtarthassa szőlejét. László zágrábi püspök 1340-ben visszaélészerű szokásnak (*abusiva consuetudo*) nevezte, hogy egyháza szőlőbirtokos jobbágyai meg akarják tartani szőleiket, miután mások birtokára költöztek. Ezért a jobbágyi törekvések felszámolására úgy intézkedett, hogy a költözőket megfosztja a szőlő birtokjogától (*a iure et proprietate*), s rendelkezésének visszamenőleg — a már eltávozottakkal szemben is — érvényt szerez.³⁸ A zágrábi püspök felfogása nem volt általános, sőt a zágrábi eset kivételnek számított. A többi 14. századi adat arról tanúskodik, hogy a költöző jobbágyok — mint látni fogjuk — olykor változó feltételek mellett megtartották szőlejükét, csupán a kondicionáriusok esetében kellett a királynak az egyházi földesurasággal szemben a szőlők megtartása érdekében közbelépnie.³⁹

A szőlőbirtoklás új formáját, a szőlő hospes jogú birtoklását a rendelkezés szabadsága különböztette meg a vinitorok, vinidatorok birtoklásától. A hospes másképpen viszonyult a szőlőhöz, meghatározott feltételek mellett másra is átruházhatta birtokát. A feltételek leglényegesebb eleme az adózás folyamatossága volt. A paloznaki szőlők adásvételének szokását megörökítő oklevél 1277-ben világosan, pontosan fogalmazott: a szőlőket terhükkel együtt (*cum suo honere*) ruházzák át.⁴⁰ Az új birtokosnak vállalnia kellett a vásárolt, örökölt vagy más módon szerzett szőlő után esedékes járadék megfizetését a *változatlan* tulajdonosnak. Milyen és mennyi adó terhelte a hospes jogú szőlőket?

A szőlőbirtoklás új formája nemcsak birtokjogi, társadalmi, hanem adózási szempontból is eltért a régitől. A szőlő utáni kétféle adózás összetéveszthetetlenül különbözött egymástól. Az újnak a régivel szemben neve volt, más volt a tartalma, sőt a mértékegysége is.

Az elmondottakkal összhangban az új adóval a források a 12. század végétől kezdve foglalkoztak. Imre király 1198-ban erősítette meg, hogy a szentgothárdi apátság 1184 és 1196 között szerzett szőlei után III. Béla meghagyásából nem jár *tributum*. Ezek a szőlők az újvári királyi birtokszervezetből kerültek az alapítás után az apátság tulajdonába, név szerint ismert, jelöletlen státusú egykori birtokosai a

38 Mon. Zagr. II. 24–25.

39 Veszpr. Reg. 226., 378., 637–638. sz.; Zala tört. I. 331.; DF 274014. (Győri kápt. orsz. lt., Cth. V. N° 219.) A költözés és a szőlőbirtoklás összefüggését új megvilágításba helyezi Ország Sebestyén és két kovácsi jobbágya 1471. évi megállapodása. A földesúr szőlőt adományozott nekik és utódaiknak az Arad megyei Makra-hegyen. De nem önzetlenül tette. Kikötötte, hogy sem ők, sem utódaik nem költözhetnek el, örökös jobbágyként (*tamquam perpetui iobagiones*) Kovácsi birtokon kell maradniok, mert különben kétszáz aranyforintot vesztenek. DL 17208., kiadja Koloman Juhász: Die Stifte der Tschanager Diözese im Mittelalter. Münster in Westfalen, 1927. 67. sz.

40 *Fejér IX/7.* 698. Egy ugyancsak Balaton-felvidéki (pécselyi) szőlő kapcsán az 1434. évi szentszéki perben ugyanezt a formulát használták. *Holub József*: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 363. Az elvi követelmény a maga konkrétságában már az 1240. évi bérleti szerződésben érvényesült. A szőlőket el lehetett adni vagy zálogosítani, de az új birtokosnak a bérleti díjat és az egyházi tizedet, vagyis a terheket vállalnia kellett. Mon. Bp. I. 37. Minden bizonnyal a teher átvállalásával függött össze II. András 1212 után kiadott keltezetlen oklevele, amely úgy intézkedett, hogy a budai szőlők az óbudai egyház sérelmére nem idegeníthetők el. Mon. Bp. I. 12.

királyi birtokszervezet kötelékébe, bizonyára az ott élő szabadok rétegébe tartoztak. Ahhoz viszont semmi kétség nem férhet, hogy II. András 1206-ban egyértelműen szabadok szőlő utáni adózásáról intézkedett, amikor úgy döntött, hogy a krakkói, igeni és romoszi szász hospesek által a lakóhelyük határában telepített szőlőket nem terheli *tributum*.⁴¹

A latin elnevezés régóta ismert volt; hitelesen a 11. század dereka óta árucikkek után szedett illeték, illetve termékjáradék jelölésére szolgált.⁴² Használata a 12. század végén teljessé vált ki. A szót előbb a szőlő utáni adózás új rendszerének megkülönböztetésére vették igénybe, majd az 1230-as években olykor-olykor a föld után fizetett pénzjáradékra (*tributum hospitum*, *tributum terre*) is alkalmazták.⁴³ Éppen a szőlővel kapcsolatban derül ki, hogy a latin szót magyarul vámnak mondták (1347: *tributum montis ... heegwam dictum*).⁴⁴ Széles körű használatának és eredeti klasszikus értelmének megfelelően jelentése az akkor még csak melléknévi igenévként (boradó, szállásadó személy) és személynévként ismert *adó* közszó tartalmát is felölelte.⁴⁵ A *tributum* tág jelentése és széles körű alkalmazása szükségessé tette, hogy a latin kifejezés más szóval összekapcsolódva a szőlő utáni adózás terminus technicus legyen. A szakkifejezés 1321-től adatolhatóan a *tributum montis* (*tributum montium*), magyarul a *hegyvám* lett.⁴⁶

Az új fogalom viszonylag kései kialakulásának megvolt a maga oka: az általános értelmű *tributum* mellett és még inkább helyette nagyon is konkrét jelentésű szót használtak a szőlő utáni adó elnevezésére, mégpedig egy mértékegységet, egy űrmértéket. A déli vagy nyugati szláv eredetű *csöbör* vagy *cseber* jövevényszó volt

41 Urk. Burg. I. 33.; Urk. Sieb. I. 10., 67. Néhány későbbi adat: Urk. Burg. I. 368. (1270); DF 229950.=Veszpr. kápt. orsz. lt. Litt. Instr. N-211. (1281); *Fejér* VI/1. 147. (1291); Mon. Strig. II. 612. Olykor a *tributum vinee*, *tributum vini*, *tributum vinearum* is előfordul. Urk. Burg. I. 264. (1258); *Wenzel* IV. 39., 40. (1274); *Fejér* VIII/1. 600. (1316); AO IV. 323. (1343).

42 PRT X. 493.; DHA I. 172–173.; *Závodszy L.*: i. m. 186. (25. tc.), 187. (33–34. tc.), 193. (78. tc.)

43 PRT I. 717., 719., 721., 767., 782., 783. A 'pénzjáradék, földbér' jelentésű *terragium* eredeti magyar neve is *földvám* volt. Régi magyar glosszárium. Szerk. Berrár Jolán, Király Sándor. Bp. 1984. (= Glosszárium) 749.

44 DL 76845., kiadja Zichy okm. II. 257. Az 1405. évi városi törvénykönyv (1. tc.) is említi a magyar hegyvám szót. *Decreta regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Dóry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Bp. 1976. (= *Decreta*) 192. A középkorból ugyanezt a két forráshelyet idézi OklSz. 367. Az első adat, amely a Baranya megyei Bátatóre vonatkozik, a pécsi káptalan idézett oklevelén kívül a szekszárdi konvent néhány nappal későbbi jelentésében is előfordul: „*tributum montis ... hegwam dictum*”. DL 76849., kiadja Zichy okm. II. 261.

45 *Wenzel* VI. 497.; *Marsina*, II. 126., 267., vö. OklSz. 880. Az *adó* szóra ld. TESz. I. 97. A berényi hospesek 1264. évi kiváltságlevelük szerint kötelesek voltak a vámnak (*vamzob*) nevezett takarmányt a királyi éléstárba szállítani. DL 561., kiadja *Wenzel* XI. 533., vö. OklSz. 1055.; TESz. III. 1084. Itt egészen biztosan nem eladásra szánt zabtakarmány megvámolásából, hanem terményadóból származó bevételről, azaz „adózabról” lehetett szó, miként a *tributarius* is eredendően nem vámszedő, hanem adózó személyt jelölt. DHA I. 172–173.; *Marsina* I. 81.; PRT I. 721., VIII. 271.

46 DL 2048., kiadja Urk. Burg. III. 135. Hasonló adatok 1350-ig: Zala tört. I. 331.; Veszpr. Reg. 316. és 378. sz.; AO IV. 459., 460.; DF 286378. (Stadtarchiv Pinkafeld, A-7.); Zichy okm. II. 257., 259., 261.; Zala tört. I. 498–499. Ritkán a *tributum montaneum* is előfordul. Mon. Strig. III. 147. (1329)

ennek a bormértéknek (*mensura vini*) a neve.⁴⁷ Csaknem egyidejűleg azzal, hogy a tributum a szőlő kapcsán a forrásokban megjelent, Imre király keltezetlen oklevelében 1200 körül felszólította a soproni várispánokat, hogy a borsmonostori apátság földjén levő szőlők után csöbröket (*cybriones*) ne szedjenek, mert ilyen adót a föld korábbi birtokosai, a monostoralapító Domonkos bán és társai, sem fizettek. Ezért nyomatékosan megparancsolta a csöbörzedőknek (*collectoribus cybrionum*), hogy e célból az apátság népei körében ne szálljanak meg.⁴⁸

A csöböradót (*collectam cybrionum*) vagy — ahogyan általában mondták — a csöbröket (*cybriones*) számos adat megörökítette.⁴⁹ Imre király 1202-ben a Sopron megyei Martonfalvát csöbörjövendelmével együtt adományozta Korlát fia Benedek erdélyi vajdának.⁵⁰ Iván királyi *miles* 1210 táján készült végrendeletében kétféle szőlőt különböztetett meg: a Sopron megyei Locsmán birtokon 9 szőleje csöbrökkel adózott (*cybriones solvunt*), míg 3 szőlejét saját maga művel(tet)te meg (*ego ipse excolui*).⁵¹ A végrendelet nem foglalkozott azzal, hogy kik fizették a csöbröket, kik voltak a járadékos szőlők birtokosai. Az biztos, hogy csöbörrel adózó vinitorok nem lehettek, hiszen ilyenek nem léteztek, s egyébként is, ha lettek volna, nem maradhattak volna ki a végrendeletből. Hogy kik voltak, akik csöbrökkel adóztak, más forrásból kiderül. II. András 1217-ben a Moson megyei Legénytő birtokot a heiligenkreuzi apátságnak adományozta. Egyben felhatalmazta az új tulajdonost, hogy a lakatlan, egykor besenyők által lakott földön falut építsen, és az apátság vagy emberei számára (*pro ipsorum hominibus*) szőlőt telepítsen. Az apát élt a lehetőséggel, 1217 és 1222 között 30 háznépet (*mansiones hominum*) telepített Legénytő földjére, ahol az új lakók szőlőt ültettek, s ezért csöbröket fizettek az apátnak.⁵² Közelebbi megjelölés nélkül sem lehet kétséges a legénytői telepések jogállása. A döntően Sopron megyében birtokos borsmonostori apátság 1225. évi nagyprivilegiuma szerint az apátság minden népe: mind jobbágysai, mind hospeszei a szőlők után csöböradóval tartoztak az egyházi földesuraságnak.⁵³ Pest tatárjárás alatt elveszett

47 IX. Gergely pápa 1240. évi oklevele szerint a somogyvári apát II. András királlyal *super quibusdam annuis mensuris vini, Cibriones vulgariter appellatis, provenientis de vineis nove plantationis* pereskedett. A szőlők az apátság birtokán, a Valkó megyei Szentmiklóson feküdtek. *Theiner* I. 173., vö. *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 5. Az 1240. évihez hasonló adat 1335-ből: *Smičiklas* X. 243. A *csöbör* szó eredetére ld. TESz. I. 488. A csöbör közelebbiről nem ismert változata lehetett az 1270-ben Sopron megyében egyetlenegyszer említett *korocheber* (korócsöbör?). DF 201649. (Sopron város lt., Dl. 15.), kiadja Urk. Burg. I. 368.

48 Urk. Burg. I. 37., vö. OklSz. 139.

49 Urk. Burg. I. 95. A csöböradóra vonatkozó 13. századi adatok jelentős részét összegyűjtötte *Eckhart F.*: i. m. 5–9.

50 Urk. Burg. I. 39. Martonfalva korábban nem volt királyi birtok, a falut a budai egyháztól III. Béla vásárolta meg. Urk. Burg. I. 38.

51 Urk. Burg. I. 75. Az adatot másként értelmezi *Eckhart F.*: i. m. 5.

52 Urk. Burg. I. 69., 88.

53 Urk. Burg. I. 107. A kiváltságlevél az általános megfogalmazáson kívül az apátság két Sopron megyei birtoka: Lasztaj és Miksa csöböradóját említi. I. m. I. 104., 105. Rajtuk kívül biztosan még Meinhart és Peresznye tartozott az apátság csöbörfizető birtokai közé. I. m. I. 94. Kritikája: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1.* Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943., II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Bp. 1961–1987. (= Reg. Arp.) 408. sz.; Urk. Burg. I. 95. Sopron

és 1244-ben megerősített városprivilegiuma királyi hospeseket mentesített a szőlők utáni csöbörfizetéstől.⁵⁴

A csöböradóra vonatkozó legkorábbi adatok Magyarország nyugati határterületéről származtak. Az új adózás hamarosan elterjedt; a tatárjárás előtt a budai hegyekben, Pest környékén, Valkó és Szerém megyében is ismert volt.⁵⁵ Olyannyira, hogy 1236-ban a Zala megyei Lendva földjén a szőlők után évenként fizetendő csöböradót pátriájuk szokásából (*de patrie consuetudine*) eredeztették.⁵⁶ A szokás kialakulásához nyilvánvalóan elégséges volt az a néhány évtized, amely a csöböradó megjelenésétől eltelt. Noha az első okleveles említés ebben az esetben sem esett egybe a jelenség kezdeteivel, a csöböradózás az 1200 körüli első adatoknál nem sokkal korábban vette kezdetét. Hiszen addig sem a királyi birtokon, sem a kis számban másutt élő hospesek boradójáról nem volt szó. Az almádi alapítólevél a hospesek viasz- és mézadóját, valamint egyházi tizedét, Színes úrnő végrendelete a telepítendő hospeseknek a király számára végzendő katonai kötelezettségét, míg az 1185 körüli jövedelemösszeírás a királyi hospesek pénzjáradékát, nem pedig boradóját rögzítette.⁵⁷ A csöböradó kezdetei legfeljebb III. Béla uralkodásának utolsó évtizedére vezethetők vissza. Ennek az sem mond ellent, hogy az új adó behajtására hivatott megyei adminisztráció 1200 körül, legalábbis Sopron megyében, már működött. Ennek kiépítése ugyanis nem sok időt igényelt. A királyi vármegye az adók behajtásában már nagy tapasztalatokkal és arra alkalmas szervezettel rendelkezett, csupán rá kellett bízni a csöböradó behajtását, vagy e célból a jól működő adminisztrációt új tagozattal kellett kiegészíteni. Akármelyik változattal is éltek, megvalósítása nem volt időigényes, és 1190 táján egyszerre történt a csöböradó bevezetésével. De kire vonatkozott ez az új adó?

Közismert felfogás szerint a csöböradó eredendően királyi (állami) adó volt, amelyet nemcsak a szőlőművelő királyi népek, hanem a vinitortól a hospesig valamennyi szőlőbirtokos fizetett, s ez az állami adó a királyi birtokadományok révén fokozatosan földesúri járadékká vált, a közszolgáltatásból a 13. század második felében magánjogi természetű teher lett.⁵⁸ Valójában a csöböradó földesúri adó volt, melyet a szőlőbirtokos hospesek, jobbágyok fizettek a szőlőföld tulajdonosának vagy a csöbörjövedelem birtokosának. A csöböradó haszonélvezője és a szőlő tulajdonosa ugyanis különböző személy is lehetett. A birtokátruházás alkalmával a szőlő olykor nem a csöbörjövedelemmel együtt, hanem anélkül, sőt adómentesen is gazdát cserélhetett, s a sajátos adón osztozni is lehetett. Bors comes például a

---

megyében a négy apátsági birtok mellett 1228-ból még a világi kézen levő Röjtöckőr csöböradójáról van tudomásunk. I. m. I. 114.

54 Mon. Bp. I. 41. A királyi birtok lakói közül a hospeseken kívül csak a Sopron megyei királyi lövők csöböradóját, pontosabban csöbörmentességét 1270-ben említik. Urk. Burg. I. 368.

55 *Kumorovitz L. Bernát*: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából 19(1972) 31., 32.; Mon. Bp. I. 41. (a csöböradó a tatárjárás előtti kiváltságlevélben is szerepelhetett); *Theiner* I. 173.; *Smičiklas* III. 74. (gyanús: Reg. Arp. 230. sz.); *Wenzel* VII. 29., 31.

56 *Wenzel* VII. 17–18., vö. i. m. 91–92.; Urk. Burg. II. 31.; *Fejér* VI/1. 147.

57 DHA I. 412.; PRT I. 598.; *Békefi Remig*: III. Béla és a magyar nemzet művelődése. In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 140.

58 *Eckhart F.*: i. m. 5–9. *Eckhart F.* állításait nem érinti *Makkai L.*: i. m. 51–52.

borsmonostori apátságnak adományozott Lasztaj és Miksa birtokon a csöböradót élete végéig megtartotta magának, sőt az utóbbi helyen a borjövédelmet halála után özvegye számára is biztosította, míg az meg nem hal, vagy férjhez nem megy.⁵⁹ A király is mint földesúr szedte a csöbröket hospeseitől, extraneus szőlőbirtokosaitól vagy — amennyiben az adománybirtok csöbörjövédelmét továbbra is fenntartotta magának — azoktól, akik eladományozott szőleit művelték.⁶⁰ A csöbrökből származó bevétel nem a kincstár, hanem a királyt magát illette meg.⁶¹ Az Aranybulla és megújítása is a királyhoz tartozó dolgok közé (*ad regem pertinencia*) sorolta a csöböradót.⁶²

A királyi birtok szerepe természetesen meghatározó volt a csöböradó bevezetésében és elterjesztésében. Itt élt a legtöbb hospes, sőt ez a társadalmi réteg a 13. század derekáig másutt jóformán ismeretlen volt, s a király az ország valamennyi szőlőművelésre alkalmas területén rendelkezett birtokkal. A többi egyházi és világi földesúr számára a királyi birtok minta volt: a csöböradó nem annyira a királyi szőlők csöbörjövédelmével együtt történő eladományozása, hanem a királyi adózás gyakorlatának átvétele, utánzása révén honosodott meg a többi birtoktípuson. Iván királyi miles esetében még feltehető, hogy csöbörrel adózó szőleit az uralkodótól kapta. Ezzel szemben a királyi adományozás helyett sokkal nagyobb annak a valószínűsége, hogy a jelentéktelen zalai kisbirtokosok a királyi mintát követték, amikor szőleik után már 1236 előtt csöböradót szedtek.⁶³ Míg itt az utánzás csak gyanítható, másutt tetten is érhető. Mint láttuk, Sopron megyében a királyi birtokon 1200 körül a csöböradó elterjedt volt; csöbörzedők gondoskodtak behajtásáról. A Domonkos bán által nem sokkal korábban alapított borsmonostori apátság birtokain viszont még nem szedték ezt a földesúri jövédelmet. Bevezetésére a Sopron megyei Meinhart és Peresznye birtokon 1222 táján került sor, amikor Bors comes, az alapító utóda, az apát beleegyezésével megszabta az itt élők földesúri kötelezettségeit, s minden

59 Urk. Burg. I. 104., 105., 114., II. 31., 152., IV. 24., 25.; Vysady miest a mestečiek na Slovensku. I. (1238–1350). Na vydanie pripravil *L'ubomír Juck*. Bratislava, 1984. (= *Juck*) I. 69.; *Wenzel* IV. 311., XII. 516–517.; *Fejér* VI/1. 147.; HO VII. 261.; Zala tört. I. 275.

60 Azok az adatok, amelyek alapján *Eckhart F.* a csöböradó állami voltára következtetett, arra mutatnak, hogy az uralkodó az adományozás után fenntartotta magának a szőlők csöbörjövédelmét, illetve a megyei adószedők túlkapasaitól védte az egyházi földesurat. Nem valószínű, hogy II. András adóreformja 1220 táján megkísérelte volna a földesúri csöböradó mellé az állami csöböradó bevezetését. Urk. Burg. I. 37., 88., 107.; *Smičiklas* III. 74. (gyanús: Reg. Arp. 230. sz.); *Wenzel* VII. 29., 31.; DL 106180., 106117., kiadja *Fejér* IV/1. 107., illetve VII/1. 260.; *Marsina* II. 103. (kritikája: Reg. Arp. 764. sz.)

61 Az állami (királyi) adóktól világosan megkülönbözteti a király földesúri csöböradóját Imre király Martonfalvára vonatkozó 1202. évi oklevele: „omnes reditus supradicte ville Martini ad fiscum pertinentes, scilicet liberos denarios et pondera, chybriones etiam de eadem villa nobis pertinentes, supradicte domine perpetuo iure possidendas donavimus.” II. András 1225-ben sem a nádorhoz, sem a soproni ispánhoz, hanem legfeljebb magához tartozónak mondta a csöböradót. IV. Béla 1237-ben egy szerémi szőlőről jelentette ki, hogy csöböradója nem a dombói apaté, hanem a királyi felséghez (*ad regiam maiestatem*) tartozik. Urk. Burg. I. 39., 107.; *Wenzel* VII. 29. Hasonló adat 1244-ből: *Marsina* II. 103.

62 *Enchiridion* 141. (29., illetve 34. tc.). Természetesen a király a megyésispánt is részesíthette a csöbörjövédelméből. *Wenzel* VII. 31.

63 Urk. Burg. I. 75.; *Wenzel* VII. 17–18. A zalai várjobbágyok 1239-ben eladott szőlei is csöbörkötelesek voltak. *Wenzel* VII. 91–92.

mansiót egyebek mellett egy urna bor (*urna vini*) fizetésére kötelezett.⁶⁴ Néhány évvel később viszont az apátság birtokain az egyházi földesúr, illetve a kegyúr csöbörjövendelmét rögzítették a források. A ciszterci monostorban kiállított oklevél a latin *urna*, míg a királyi meg a nádori (és egyben soproni ispáni) kancellária a magyar *csöbör* szót használta ugyanazon boradóval kapcsolatban. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a két elnevezés ugyanarra az űrmértékre vonatkozott: az *urna* a csöbör latin megfelelője volt, éspedig nem az egyetlen.

A korabeli variánsok, értelmezések szerint a csöbör űrmérték ismertebb latin neve a *tina* volt.⁶⁵ De a latin változatok mellett az űrmértéknek másik magyar elnevezése is létezett. Ugyancsak szláv eredetű szóval *akónak* is nevezték.⁶⁶ Így viszont az akó többi egykorú latin értelmezése, mint a *cubulus magnus*, a *modius*, sőt a csöbör kapcsán már említett *urna* (az utóbbi kétszeresen) is beletartozott a névváriánsok körébe.⁶⁷ A szőlő utáni adózás eme rendszerében tehát olyan űrmértéket használtak, amelyet változatos módon csöbör, akó, urna, cubulus magnus, tina vagy modius néven egyaránt hívhattak. Az akó, a csöbör és a tina egykorú értelmezései alapján az is megállapítható, hogy a szóban forgó űrmérték öt kisebb mércéből: öt (kis)kőből (*cubulus*) vagy — ahogyan Pozsony környékén mondták — öt fertályból, vagyis negyedből (*quartalium*) állt.⁶⁸ Az egyforma űrtartalmú alegységek eltérő neve annak következménye volt, hogy kétféle mértékrendszert vetettek össze. Mindegyik azonos nagyságú alapmércére épült, de az egyikben öt alegység, a másikban pedig négy alkotott egy nagyobb űrmértéket. Azt a mércét, amelynek űrtartalma négyötöde volt a másiknak, Pozsonyban és környékén használták, s pozsonyi mércének (*Posoniensis mensura*) hívták.⁶⁹ Nagyságát illetően egyetlen támpont a po-

- 64 Urk. Burg. I. 90. A döntés előtti és utáni adatok: Urk. Burg. I. 29., 37., 94. (kritikája: Reg. Arp. 408. sz.), 95., 104., 105., 107. A Sopronban 1274-ben kiállított magánoklevél szerint a Moson megyei Sásonyban is az *urna* volt a boradó mércéje. Urk. Burg. II. 56.
- 65 A Sopron megyei Págya birtokon 1316-ban *septem tinas vini sive chibriones cum tina Supruniensi* említettek. Urk. Burg. III. 92. Későbbi adatok: Glosszárium 152.; OklSz. 139.
- 66 Pozsony város 1291. évi kiváltságlevelében olvasható: *acones, qui wlg[ari]ter chybriones dicuntur. Juck I. 75. Vö. Makkai L.: i. m. 51–52. A szó eredetére ld. SzlJsz. 61.; TESz. I. 118. Sajnos, az akó fenti és alább következő értelmezéseire nincs tekintettel az OklSz. 11–12.*
- 67 Balaton-felvidék (Kál és Paloznak környéke), 1240: *cum magno cubulo, qui vulgo aco vocatur. Theiner I. 242. Bihar megye (Várad), 1312/1374: pro modio alias ako. Bunyitay V.: i. m. 46. A szójegyzékek szerint is a *modius* megfelelője az akó volt. Glosszárium 72. (A Nyitra megyei Galgócon is 1365-ben *modius* nevű mércét használtak. DL 5389.) Pozsony megye (Schimperg, Récsce, Benedekhegy), 1337: *super indecenti maioritate urne seu akonis. DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65).* Vö. *Solymosi L.: A magyarországi középkori latinság i. m. 87–88.**
- 68 Bács megye (Aranyán, Kocska, Piros), 1237: *quilibet aco continet quinque cubulos Syrmienses. Wenzel VII. 29–30. Pozsony megye (Szentgyörgy), 1278: cum recto akone Sancti Georgii, qui tantummodo quinque quartalia vina contineat. DL 998. Pozsony megye (Schimperg), 1296: pro quolibet cibrione solvent quinque quartalia. Wenzel V. 162. Szlavónia (a zágrábi székesegyház birtokai), 1334–1354: *unum chebrionem, qui quinque cubulos vini faciat. Mon. Zagr. II. 45. Pozsony megye (Schimperg, Récsce, Benedekhegy), 1337: unam tynam musci quinque in se quartalia vere Posoniensis mensura continentem. A pontos meghatározásra azért volt szükség, mert nézeteltérés támadt az *urna seu ako* nagysága miatt. DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65.), vö. DF 261286. (Pozsonyi kápt. országos lt. 14-16-35.).**
- 69 A sajátos pozsonyi mércére ld. az előző jegyzet 1337. évi adatát. Erre az űrmértékre Ortway Tivadar nyomán *Alexander Húščava* is utalt, de nem kutatta fel és nem vonta be vizsgálódása körébe Ortway forrását. *Alexander Húščava: A pozsonyi mérő fejlődése az 1588. évi törvényes rendezésig.*

zsonyi akó 1540 körüli időből fennmaradt etalonja, melynek űrtartalma 54,3 litert tett ki.⁷⁰ Csakhogy ez az etalon minden bizonnyal azután készült, hogy 1525-ben Pozsonyban is sor került a gabona- és bormértékek egységesítésére, éspedig a budai mértékrendszer alapján.⁷¹ Ez a rendezés a négy (kis)kőből vagy fertály nevű alegységből álló pozsonyi űrmérték helyett az öt (kis)kőből űrtartalmú budai mércét, a csöbröt vezette be.⁷² A pozsonyi etalon valójában a budai csöbör nagyságát örökölte meg. Mércénk nagy valószínűséggel a korábbi századokban is ekkora lehetett, ami természetesen nem zárta ki, hogy helyi változatai akár jelentősen is eltérjenek ettől. A boradónak nevet adó csöbör tehát olyan űrmérték volt, amely öt kisebb mérce mintegy ötven liter űrtartalmának felelt meg.

A *tributum*, illetve *csöbör* elnevezés 12. század végi felbukkanását követően néhány évtizeddel a boradó új neve jelent meg a forrásokban. A névadás ezúttal nem a sajátos kötelezettség részesedés mivoltát, adójellegét tükrözte, nem is a behajtásánál használt mérceire utalt, hanem sajátosan a járadék „jogi” és topográfiai aspektusát ragadta meg. A színhely ismét a nyugati határszél volt. A Fertő tó mellett, a Moson megyei Sásony (Winden) prédiumon 1239-ben egyebek mellett bizonyos borjövédelmet, a „hegyjog” nevű bor kétharmad részét (*duas partes vini, quod vulgo nominatur perchrecht*) is elzálogosították.⁷³ Ugyanezen a településen egy birtokügylet során 1274-ben elsőként a német elnevezés latin változata, a *ius montanum* is megjelent. A következő adat a Pozsony megyei Szentgyörgyről 1278-ban a két kifejezést (pongyola latinsággal) azonosította egymással: *iura montana, quod vulgariter pergereht dicitur*.⁷⁴ Ettől kezdve fokozatosan mindkét terminus elterjedt, a *pergreht* érthető módon a nyugati határmegegyekben, illetve a németek lakta városok környékén volt otthonos, míg a latin elnevezést ennél nagyobb területen használták.⁷⁵

In: Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. Szerk. Makkai László. Bp. 1959. 26. A sajátos pozsonyi mérce (*mensura*) minden bizonnyal azonos volt a pozsonyi akóval (*cum recta* [!] *et communi acone civium de Posonio, cum vero akone civitatis Posoniensis*). AO II. 191., III. 135.

70 *Lederer Emma*: Régi magyar űrmértékek. Századok 57(1923) 306–307.; *A. Húščava*: i. m. 31.; *Makkai L.*: i. m. 51–52.; *Szűcs Jenő*: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle 27(1984) 17. Egyikük sem gondolt arra, hogy ez valójában nem pozsonyi, hanem budai etalon volt.

71 A király 1525-ben ítélmesterének meghagyta, hogy budai mértékeket vigyen Pozsonyba, vagy ugyanott hasonló mértékeket csináltasson, a várost pedig felszólította, hogy a mértékek átvétele napjától azokkal mérjenek. *A. Húščava*: i. m. 27–28., 33. A rendezés általános volt: az 1525. évi országgyűlés (24. tc.) a budai gabona- és bormértékek országos használatáról intézkedett. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. 55.

72 A 16–17. században különféle csöbrök léteztek. Az öt budai (kis)kőből azonos csöbör űrtartalmát 42,42 literre teszik. *Lederer E.*: i. m. 312–314. A fenti gondolatmenet ennek ellentmond: 54,3 literes budai csöbörrel számol. Ennek megfelelően a sajátos pozsonyi mérce 43,44 liter volt. *Makkai L.* szerint a csöbör vagy akó nagysága 42,5 és 54,3 liter között mozgott. *Makkai L.*: i. m. 51–52.

73 Urk. Burg. I. 192. A határ menti osztrák Bruckban (Bruck an der Leitha) kiállított magánoklevél elkerülte a hazai kutatás figyelmét. *H. Prickler*: i. m. 43. A *pergreht* néhány előfordulását, az elsőt 1278-ból, közli: OklSz. 767.

74 Urk. Burg. II. 56.; DL 998.

75 A német terminus különféle formái 1239 és 1365 között Moson, Pozsony, Sopron, Vas, Zala és Pest megyében adathatók. Urk. Burg. I. 192.; DL 998., DL 1410., kiadja *Wenzel XII.* 571.; Urk. Burg. III. 135.; DF 238673. (Pozsony város lt. N° 47.), kivonata: *Fejér VIII/2.* 675., AO III. 151., VI. 151.; *Wenzel G.*: i. m. 290.; Sopron vm. I. 253., 257., 258.; DL 98067., kivonata: *Bárfai*

A szőlő utáni járadékot, illetve az arra való jogosultságot jelentő „hegyjog” a határ szőlőművelésre alkalmas terepalakulatának, a szőlőhegynek köszönhető elnevezését. Természetes, hogy Sásony birtokon, ahol ez a terminus először megjelent, szőlőhegy is létezett.⁷⁶ A művelés színteréhez kapcsolódó szemlélet a régebbi elnevezésre is hatott. Mint láttuk, a vám (*tributum*) szó kiegészült, s hegyvám (*tributum montis*) lett belőle. Aligha volt véletlen, hogy a hegyvám latin változatának első előfordulását 1321-ben a német *pergrecht* szóval értelmezték.⁷⁷ A számba vett elnevezések szinonimák voltak, egymás helyettesítésére szolgáltak.⁷⁸ Noha a 13. század végétől kezdve a szőlő kapcsán olykor a másutt már jól bevált *terragium*⁷⁹, *census*⁸⁰ kifejezéseket is használták, a 14. század elején a szőlő utáni járadék meghatározó terminusa a „hegyjog” (*pergrecht, ius montanum*), illetve a hegyvám (*tributum montis, tributum montium*) lett. Ez került a királyi adománylevelek formulájába is.⁸¹ Ennek a gyakorlatnak megfelelően az 1405. évi városi dekrétum (1.

Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Függelékül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Bp. 1938. 76.; DL 41504.; Zala tört. II. 5. A német kifejezés délszláv változata 1451. évi Varasd megyei adat szerint a *gorschyna* (*gorščina*) volt. DL 38698. Idézi téves jelzettel: OklSz. 767.

76 Urk. Burg. I. 192., 201., 203.

77 Urk. Burg. III. 135.

78 Erre jó példa a Moson megyei Sásony és a Pozsony megyei Schimberg (Schincperg) esete. A szőlő utáni járadékot az előbbi helyen 1239-ben *perchrecht*, 1258-ban *tributum vinee*, 1274-ben *ius montanum*, az utóbbi helyen 1274-ben *tributum vini*, 1296-ban *cibriones*, 1337-ben *ius montanum sive terragium vinearum* elnevezéssel illették. Urk. Burg. I. 192., 264., II. 56.; *Wenzel* IV. 39–40., V. 161–162.; DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65.) A csöböradóra vonatkozó hasonló adatok: *a solutione tributi de vineis suis propriis, quod korocheber nuncupatur* (1270), *cum ... tributis sive chibirionibus* [*!*] *vinearum* (1291), *cum chibrionibus sive tributo vinearum* (1316), *tributum montis seu cybriones* (1353). Urk. Burg. I. 368.; DL 1319., hiányosan kiadja *Fejér* VI/1. 147.; DF 201686. (Sopron város lt. N° 52.), kiadja *Fejér* VIII/1. 600.; DL 1336. Az 1316. évi adat alapján a csöböradót a hegyvám előzményének tartja *Székely Gy.*: i. m. 301.

79 A *terragium* a szőlővel kapcsolatban 1281-ben szerepel először. Míg ebben az esetben csak valószínűsíthető, hogy természetbeni járadékot s nem pénzáradékot jelentett, addig a következő hasonló 1295. évi előfordulás és több későbbi adat szerint egyértelműen borjáradékot jelölt. DF 229950. (Veszprémi kápt. lt. N-211.); *Wenzel* XII. 571.; AO I. 6., II. 191.; DF 238691. (Pozsony város lt. N° 65.); *Wenzel G.*: i. m. 290. Más 14. századi adatokban viszont a *terragium* a szőlő után fizetett pénzáradék neve volt. DL 3099.; DF 238943. (Pozsony város lt. N° 323.) Itt szükséges megjegyezni, hogy a somogyvári konvent 1224. évi keltezésű, de csak 1399. évi átirásból ismert oklevele keletkezésénél jóval később készült, mivel többek közt a benne szereplő szőlő utáni járadék latin megnevezése (*montanum terragium*) ebben a formában csak a 14. század derekától ismert. DL 112., kiadta: HO VII. 10–11.; Zala tört. I. 618., 623. Vö. *Solymosi L.*: A magyarországi középkori latinság i. m. 83.; *Uő.*: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Századok 124(1990) 556.; *Borsa Iván*: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. 1215–1300. Somogy megye múltjából 26(1995) 4–5.

80 A szőlő után fizetett pénzáradék jelölésére a *census* szót 1325-től kezdve használták. AO II. 191.; DL 3099. Hasonló értelme volt 1288-ban a *pensio* szónak. PRT X. 541.

81 A Sopron megyei Balfra vonatkozó 1325. évi királyi adománylevél még nem, míg az 1328. évi királyi megerősítő adománylevél *pertinencia*-formulájában már a „hegyjog” (*cum ... iure montano vinearum*) is helyet kapott. HO II. 39., 57.

tc.) a *tributum montium* változataiként a magyar *hegyvám* és a német *pergrecht* terminusokat adta meg.⁸²

A hegy szó 1239. évi jelentkezése és hamarosan elért dominanciája a szőlő utáni járadék német, latin és magyar elnevezéseiben felveti azt a kérdést, hogy mi állt a terminológiai változás háttérében. Határhasználati vagy szemléleti változás? Nem kétséges, hogy a szőlő kultúra 12. század végétől induló jelentős terjeszkedése lényegesen módosított a szőlőművelés területi elhelyezkedésén, a szőlő újabb és újabb területeket hódított meg, míg másutt teljesen visszaszorult. Az azonban kevésbé valószínű, hogy a szőlő térszíni elhelyezkedése időközben alapvetően megváltozott volna, a szőlő a síkságokról, völgyekből felkerült volna a lankás hegyoldalakra és dombokra.⁸³ A szőlőművelés ugyanis jóval a jelzett terminológiai változás előtt ezekkel a környezetükből többé-kevésbé kiemelkedő terepformákkal állt szoros kapcsolatban. Bár a 11–12. századi adománylevelek és birtokösszeírások készítői nem törekedtek arra, hogy az adott település határán belül a szőlők helyét pontosan rögzítsék, akad néhány adat, amely e tekintetben eligazítást nyújt. Az aradi prépostság 1177. évi összeírása a Temes megyei Bodol falu határleírásában Szőlős nevű hegyről (*ad montem, qui vocatur Zeleus*) tett említést. A somogyi Kőröshegyen 1190 előtt, illetve 1192-ben számba vett szőlők esetében is gyanítható, hogy nem lapályos részen feküdtek. A somogyi Makrán 1138-ban összeírt szőlők helyére viszont abból következtethetünk, hogy később ez a földrajzi név Makra-hegy néven élt tovább.⁸⁴ A 13. század első évtizedeiben, amikor egyre több szőlő cserélt gazdát, s a növekvő birtokforgalom serkentőleg hatott a hiteleshelyi oklevéladás kibontakozására, a szőlők fekvését már pontosabban rögzítették. Eszerint a szőlők természetes helye az a kiemelkedő terepalakulat volt, amelyet a latin *mons*, *monticulum*, *promontorium*, *clivus*, illetve a magyar *hegy*, *mál*, *halom* szóval jelölték.⁸⁵ Különösen a déli fekvésű hegyoldal, a napsütötte *mál* felelt meg a szőlőművelés igényeinek. A Hont megyei

82 *A demptis tantummodo mensuris decimarum et montium tributis vulgo heguam, in Teutonico pergreht* szövegrészlet vulgáris szavai számos variánsban hagyományozódtak ránk. *Decreta* 192.

83 A szőlők térszíni elhelyezkedésében jelentős változást tételez fel *Égető M.*: Középkori szőlőművelésünk i. m. 68–69., 71., 73. A *mons* stb. terminusok jelentkezését tévesen a 13. század végére teszi, s a málakról nem vesz tudomást.

84 *Borsa I.*: III. Béla i. m. 216.; *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése.) *Tanulmányok Budapest múltjából* 16(1964) 56.; DF 262045. (Erdődy család vépi lt., fasc. 79., N° 4290.); *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. (1138/1329.) *Magyar Nyelv* 32 (1936) 204.; *Theiner I.* 10.; *Szabó Dénes*: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85. sz.) 41–42.; *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történelmi Tudományok Osztályának Közleményei 2(1952) 358.; *Uő.*: Dömös falu prépostsága és népei az Árpád-korban. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. *Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Szerk. Halász Péter. Bp. 1991. 294.; Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. Papp László és Végh József. Bp. 1974. 205., 224.

85 A 13. század elejétől a *mons* a szőlővel gyakran együtt szerepel. Az 1207. évi keltezésű szlavóniai *ad montem vinearum* adat valószínűleg később keletkezett. *Smičiklas III.* 73., kritikája: *Reg. Arp.* 230. sz. 1221-ben a Balaton-felvidéki Csobáncon, továbbá a Komárom megyei Újfalu, 1240-ben a Nyitra megyei Köröskény, 1240 táján pedig a Moson megyei Sásony határában fekvő hegyen említettek szőlőt. *Fejér III/1.* 327.; *Wenzel I.* 182.; *Marsina II.* 54.; *Urk. Burg. I.* 201.; 203. A Balaton-felvidéki Hegymagason, Hegyesen, Hegyesden, a somogyi Kőröshegyen művelt szőlők fekvéséről a helynevek árulkodnak. *Fejér III/1.* 327.; *PRT I.* 655–656.; *DL* 133., hiányosan kiadja

Szebelléb határában 1219-ben Szőlőmál nevű hegyet (*ad montem, qui vulgo dicitur Zevlevmal*) emlegettek, 1229-ben pedig a somogyi Szőlád-Szentmiklós lakóiról jegezték fel, hogy a határukban szőlőművelésre és szántásra alkalmas, Besenyőmál nevű helyet (*locum aptum ad vineas et arandum, qui vocatur Beseneumal*) birtokolnak.⁸⁶ De nemcsak a dombvidéken, hanem az Alföldön is a magasabban fekvő térszínformákat részesítették előnyben. A Tisza partján, a Szabolcs megyei Lök birtokon is 1265-ben egy dombot hívtak Szőlőshalomnak: *monticulum, qui vocatur Sceuleusholm*.⁸⁷ Bármennyire is tetszetős volna, a szőlő utáni adózás régi, illetve új rendszeréhez kapcsolódó szőlőművelést nem lehet tengerszint feletti magasság szerint elkülöníteni.⁸⁸

A szőlő utáni járadék elnevezéseinek módosulását tehát nem válthatta ki a határhasználat megváltozása, mert ilyen nem volt, korábban is „hegyi” szőlőművelés folyt. Nem határhasználati, hanem szemléleti motívum állt a terminológiai változás hátterében. Az új szemléletmód a nyugati határszélen nem a német–magyar együttélés terméke volt, hanem külföldről érkezett Magyarországra. Sásony (Winden) falu, ahol az új terminus először jelentkezett és honosodott meg, a heiligenkreuzi ciszterci apátság tulajdonát képezte. Az apátság, amely a 13. század elejétől királyi és magánadományok révén lett Moson megyében birtokos, s szőlőtelepítésre II. Andrásról 1217-ben kifejezetten engedélyt kapott, közvetítette Magyarországra azt a szemléletmódot, amely az osztrák és a stájer hercegségben már régóta otthonos volt.⁸⁹ A sásonyi szőlőkkel kapcsolatban az 1239-ben említett *pergrecht* és az 1274-ben rögzített *ius montanum* terminusokat a jelentős szőlőkultúrával rendelkező Alsó-Ausztriában és Stájerországban a 12. század utolsó harmadától kezdve használták.⁹⁰ A

Fejér III/2. 106., VII/1. 263–264.; *PRT* III. 483.; *HO* IV. 4–5., 6. (a forrás valójában a 13. század végén keletkezett). A Hont megyei Kelenye 1260. évi határleírásában a Szőlőshegy (*Sceuleushyg*) helynév önmagáért beszél. *Marsina* II. 459. A bakonyi Bársonyos melletti Szőlőson 1240 táján, a Pest megyei Érden pedig 1244-ben intézkedtek a helybeli *promontorium* szőlőiről, illetve beültetéséről. *PRT* I. 748.; *DL* 73615., regesztája: *Bakács I.*: i. m. 49. sz., vö. Zichy okm. I. 4–5.; *Wenzel* VII. 140–141. A Balaton-felvidéken 1238-ban a hegyesdi *clivus* két szőleje cserélt gazdát. *Fejér* VII/1. 263–264. A 13. század eleji határleírásokból is kitűnik, hogy a szőlők a határ magasabban fekvő részén foglaltak helyet. *Urk. Burg.* I. 71., 104., 150.

86 *Marsina* I. 183.; *Wenzel* VI. 471. Berénymálon 1243-ban, a Baranya megyei Iregmálon 1252-ben, a Zemplén megyei Makramálon 1262-ben említettek szőlőt. *HO* VI. 41.; *Hazai Okl.* 25.; *HO* VI. 111. További adatokat hoz *OkI Sz.* 609–611.

87 *DL* 51041. Az újkori másolatban fennmaradt oklevél kivonata: A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I–II. Bp. 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai I–2.) I. 7. sz.

88 A Zaránd megyei Szentkirály, illetve a Bihar megyei Régeny faluban, ahol 1177-ben vitorokat írtak össze, a határleírás szerint hegy is létezett, s minden bizonnyal ehhez kapcsolódott a szőlőművelés. Hasonló lehetett a helyzet Kőröshegyen is, ahol 1192-ben vitorokat és szőlőket vettek számba. A boradásra is kötelezett tótdörögdi torló szőlőjéről pedig biztosan tudjuk, hogy Hegyesd egyik lejtőjén terült el. *Borsa I.*: III. Béla i. m. 213., 216., vö. *Györffy* I. 656.; *DF* 262045. (Erdődy család vépi lt., fasc. 79., N° 4290.); *Fejér* VII/1. 263.

89 *Urk. Burg.* I. 40–41., 69–70., 79., 85., 192–193., 196., 201., 203., 243., 264., II. 56. Az apátság magyarországi birtokaira ld. *Ferenc L. Hervay*: *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 107–108.

90 *Philippe Dollinger*: *Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert*. Hg. v. Franz Irsigler. München, 1982. 145., 173.; *A. Mell*: i. m. 8–9., 27.; *Österreichische Urbare*. I. Landesfürstliche Urbare. 1. Die landesfürstlichen Urbare Nieder- und Oberösterreichs aus dem 13. und

heiligenkreuzi apátság egyik szőlőbirtokán a járadékot már 1180 táján ez a latin és német kifejezés (*ius montium in vineis, quod vulgo perchreht dicitur*) jelölte.⁹¹ Természetes, hogy az apátság ugyanarra a jelenségre, a szőlő utáni járadéokra, magyarországi birtokain is ezeket az elnevezéseket alkalmazta. A ciszterci hatás még tovább bővíthető, ha figyelembe vesszük, hogy a borsmonostori apátság Heiligenkreuz filiája volt, vagyis első szerzetesei a 12. század végén az osztrák monostorból telepedtek Magyarországra.⁹² Feltehető, hogy a borsmonostori apátság is hasonlóképpen járt el, csak ennek írásos bizonyítéka nem maradt fenn; az apátság zömmel királyi oklevelei a hazai elnevezéseket részesítették előnyben. Az új terminusokat ugyan a heiligenkreuzi ciszterci szerzetesek honosították meg Magyarországon, de az új fogalmak elterjesztésében már döntő rész jutott a nyugati határszélen és az ország belsejében — főleg a városokban — élő német telepeseknek. A nagyszombati hospesek szentgyörgyi szőlőbirtoklását szabályozó 1278. évi oklevél immár az új latin kifejezést és német párját használta a borjáradék jelölésére.⁹³

A nyugat-magyarországi ciszterci birtokok kapcsán nem kerülhető meg a telekszervezet és a szőlő kapcsolatának kérdése. Általánosságban a szőlő valóban nem tartozott a telki állományhoz, a szőlőföld kívül állott a telekszervezeten.⁹⁴ Alapvetően azért, mert a telekszervezet a szántógazdaságon nyugodott, márpedig a szántó rendszerint előbb kivált a földesúri magángazdaság kereteiből, mint a szőlő. Ráadásul a települések jelentős részének határa nem volt alkalmas a szőlőművelésre.⁹⁵ Míg itt ez a hiányosság, addig másutt a szőlőföld sajátos jogállása — árucikk volta — akadályozta meg, hogy a szőlőföld a telekszervezethez kapcsolódjék. Mindezek ellenére ilyen kapcsolat helyenként mégis létrejöhetett. Így a borsmonostori apátság Meinhart és Peresznye nevű birtokán, ahol az 1222 táján hozott rendelkezés szerint minden egyes *mansio* után a szántógazdálkodásra jellemző járadékok mellett egy-

14. Jahrhundert., 2. Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter. Hg. v. *Alfons Dopsch*. Wien und Leipzig, 1904–1910. (= Öst. Urb.) I/1. CLXXX, I/2. XC.

91 Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde. I–II. Hg. v. *Johann Nepomuk Weis*. (= Urk. Heil.) Wien, 1856–1859. (Fontes rerum Austriacarum II/11., 16. Bd.) I. 12. A heiligenkreuzi apátság birtokain a 12. század végén kétszer *ius in monte vinearum*, 1230-ban pedig *ius montis* fordul elő. Urk. Heil. I. 26., 27., 75. Magyarországi szőlő kapcsán a hegymester (*magister montis*) elnevezés minden jel szerint először 1319-ben bukkan fel. Érdekes módon a szőlő a Pozsony melletti Weinarn (Vajnor) nevű hegyen feküdt, amely a heiligenkreuzi apátság 1297-ben szerzett birtoka volt. Urk. Heil. II. 60–61., HO VII. 261.

92 *F. L. Hervay*: i. m. 63.

93 DL 998. A nagyszombati telepesek etnikumára utal az a körülmény, hogy 1238. évi privilégiumuk szerint a tizedet *more Teotonicorum* kellett fizetniük. *Marsina* II. 31.

94 *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása i. m. 19., 46.; *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században.) In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok 1.) 463.; *Belényesy Márta*: Adatok a régi hegyközségek történetéhez. (Két XVIII. századi beregi hegytörvény tanulságai.) Néprajzi Közlemények 3(1958)1–2. sz. 280. Hogy a telki állományhoz kivételesen szőlő is tartozhatott, azt elismeri, de nem magyarázza s középkori adattal nem igazolja *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása i. m. 20.; *Uő.*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 48.; *Belényesy M.*: Adatok i. m. 280.

95 *Szabó I.*: A jobbágy birtoklása i. m. 22.; *Belényesy M.*: Adatok i. m. 280.

egy urna bort kellett adni.⁹⁶ Mivel az adott körülmények között a járadékfizetők ezt a mennyiséget aligha vásárlás útján szerezték be, hanem úgy termelték meg, minden gazdasághoz szőlőnek is kellett tartoznia. Ezt a feltevést valószínűsíti, hogy az ugyancsak Sopron megyei Büdöskuton 1271-ben a hét beltelekkel együtt (*cum septem mansionibus, que lehun dicuntur*) ugyanennyi, vagyis hét szőlő cserélt gazdát, Höflein birtokon pedig 1357-ben egy beltelket többek közt a hozzá tartozó szőlővel együtt (*cum vinea spectante et pertinente ad eandem curiam sive ad eundem laneum*) idegenítették el.⁹⁷ Ez a kivételes helyzet szőlőművelésre is alkalmas területen földesúri kezdeményezésre jött létre. A heiligenkreuzi apátság például lakatlanul kapott legénytői birtokán 1217 és 1222 között egyszerre falut és szőlőt telepített, hogy ezáltal még inkább népességet vonzó és megtartó körülményeket teremtsen, s az ott létesített 30 telek (*mansio*) mindegyike után csöböradót is követelhessen.⁹⁸

A szőlő utáni járadékok új formájának kialakulását a nyugati határszélen az is megkönnyítette, hogy ezen a tájon a szolgák (*servus, mancipium*) munkáján nyugvó urasági szőlőművelés jelentéktelen volt.⁹⁹ Ugyanakkor a szőlő utáni adózás első korszakára jellemző *vinitor*, *vinidator*, *torló* réteg teljesen hiányzott.¹⁰⁰ Ez a sajátosság döntően a határ menti vármegyék eltérő — védelmi — funkciójából következett: itt nem a vinitorok és társaik, hanem a határvédelemre kötelezett népek, például a lövők, foglalkoztak mellékesen szőlőműveléssel.¹⁰¹ A korszerűbb forma korai elterjedését az intenzív határ menti kapcsolatok is segítették, amit a szokványos csetepaték sem akadályoztak meg. A magyar király és az osztrák–stájer herceg megbízottai 1225-ben a grazi békében az elfoglalt szőlők visszaadásáról, az adózás változatlanúságáról is megállapodtak.¹⁰² Az a tény, hogy Nyugat-Magyarországon a szőlő utáni adózás kétféle rendszere közül csak az egyik létezett, a korábbiakkal összhangban megerősíti és egyértelművé teszi, hogy a két szisztéma között nem volt genetikus összefüggés. Az adózás új módja nem a régiből fejlődött ki, hanem egészen más alapokon nyugodott, s még az ország belsejében is, ahol a két rendszer térben és időben nem vált el egymástól, csupán egymásmellettiségről és kölcsönhatásról lehetett szó.

Az új rendszerben a járadék eleinte a szőlő nagyságától független átalány lehetett. Ez az adózási mód nem volt szokatlan; az egyházi tized esetében is alkalmazták. Egy 1256. évi egyezség értelmében Zala megye délnyugati részén, a bekcsényi

96 Urk. Burg. I. 90.

97 Urk. Burg. II. 12.; Sopron vm. I. 275. Büdöskuton 1344-ben viszont egy beltelket csupán szántóval együtt adtak el. Sopron vm. I. 174.

98 Urk. Burg. I. 69., 88. Stájerországban is előfordult, hogy a beltelekhez szőlő is tartozott. *A. Mell:* i. m. 10–11. Hasonló szoros kapcsolat a beltelek és a szőlő között a boradó torlók és vinitorok esetében is létrejöhetett.

99 Mindössze négy esetben következtethetünk a szőlő és a szolgák kapcsolatára. Urk. Burg. I. 29., 33., 75., 124.

100 A Burgenlandi Okmánytárban szereplő vinitorok, illetve vinidatorok nem a határ menti megyékben, hanem a Balaton-felvidéken, Somogyban, illetve Győr megyében laktak. Urk. Burg. I. 54., 304., II. 122., III. 107.

101 Urk. Burg. I. 368.

102 Urk. Burg. I. 101–102.

főesperesség területén, Hahót nembeli Hahót ispán birtokairól és a Gyüre nemzetség földjéről minden nagyobb és kisebb szőlő után (*de singulis vineis maioribus et minoribus*) a zágrábi káptalan egyformán két köből bortizedet kapott mindaddig, amíg a zágrábi egyházmegyébe tartozó főesperességben a tized mértékét nem sikerült növelnie.¹⁰³ De mekkora átalány járt a földesúrnak? Másképpen: hány csöbör volt a csöböradó?

A kérdésre eddig egyetlen válasz született. E szerint a 12–13. században öt csöbör, azaz mintegy 250 liter bor volt az átalány.¹⁰⁴ Ez a felelet azonban szemben áll a tényekkel; az új rendszer az adott időszakban messze nem ismert ilyen nagyságú borjáradékot, a földesurak ennél jóval kevesebbel is beérték. Bár kétségtelen, hogy a forrásokban a csöbör szó igen gyakran többes számban fordul elő, ebből nem feltétlen következik, hogy több csöbör mennyiségű bor volt az átalány. Ezek az általános, nem számszerűsíthető adatok ugyanis szinte kivétel nélkül szőlők vagy bizonyos társadalmi rétegek adójára, s nem egy-egy szőlő vagy az azt művelő szőlőbirtokos évi járadékára vonatkoztak.¹⁰⁵ Márpedig az átalány nagysága éppen az utóbbi adatokból állapítható meg.

Az értékelhető források szerint az új rendszerben egységnyi szőlő után egységnyi hegyvám járt (I. táblázat). A szőlő nagysága különböző — akár egy hold is — lehetett, a hegyvám viszont kezdetben egységesen egy csöbör mennyiséget tett ki. A csöböradó tehát eredetileg nem csupán csöbörrel mért, hanem csöbörnyi mennyiségű borjáradékot jelentett. A mérce elnevezése helyenként más-más lehetett, úrtartalma a helyi változatok szerint módosulhatott, de nagy eltérést aligha mutatott. Az egy csöbörnyi hegyvám még a 14. század első felében sem volt ritkaság. Sőt, ha a Balaton-felvidéki 5 köblös hegyvámot, melyet az ország vagy legalábbis az ország bizonyos részeinek szokása szerint (*lege regni consuetudinaria vel saltem quarundam partium regni*) szedtek, kisköböllel mérték, akkor szélesebb körben érvényesült, mivel 5 kisköböl egy csöbörrel volt egyenlő.¹⁰⁶ A csöbörnyi hegyvám elterjedtségét közvetett adatok is igazolják. Szerémségben egy csöbör bort 1237-ben fél fertóval lehetett megváltani.¹⁰⁷ Ezzel összhangban a Balaton-felvidéki Fajszon 1265-ben, az

103 Mon. Zagr. I. 114. A veszprémi káptalan 1341-ben a merenyei jószágkormányzójának fizetendő tizedet a Zala megyei kisleludi szőlőhegyen a földesurak kérésére szőlőnként egy köbőlre mérsékelte. HO I. 184.

104 *Makkai L.*: Östliches Erbe i. m. 52. A közlésből nem állapítható meg, hogy becslését a szerző mire alapozta. Tévedésére csupán részleges magyarázatul szolgál, hogy a szőlő utáni adózás két rendszerét nem különböztette meg egymástól.

105 Ilyen kivétel volt a dombói apát földjén 1237-ben említett szerémségi szőlő, amely után kétségkívül több csöbör bor járt, továbbá az a pozsonyi szőlő, amely után 1291-ben *nomine chibrionum* 3 hordó (*tunella*) bort fizettek. Nem kétséges, hogy ezek a források nem egységnyi, hanem jóval nagyobb szőlőre vonatkoztak. *Wenzel* VII. 29., XII. 516–517. A Balaton-felvidéken 1272-ben neve és kiterjedése alapján is nagyméretű szőlőt (*vineam suam Nogsclev vocatam, ligonio sex hominum valentem*) adtak el. Zala tört. I. 69.

106 Veszpr. Reg. 316. sz.; DF 274014. (Győri kápt. hit. lt., Cth. V. N° 219.); Zala tört. I. 499. Jó száz évvel később, 1476-ban az ezen a tájon fekvő Szőlősnön egy hold szőlő után kilenced helyett 6 köből bort kellett fizetni. DL 45647., kiadja PRT X. 673.

107 *Wenzel* VII. 31.

Abaúj megyei Németin pedig 1299-ben és 1347-ben egyformán fél fertő pénzjárdékot fizetett a szőlőbirtokos.¹⁰⁸

Az új rendszerben a pénzjárdék viszonylag korán, már a tatárjárás előtt megjelent. Az említett szerémi példa szerint a korábbi természetbeni csöböradót váltotta fel. Máskor viszont a földesurak kezdettől fogva pénzben szabták meg szőlő utáni járandóságukat. Így tettek abban az első ismert bérleti szerződésben, melyet 1240-ben a telki és a kánai apát és a nagypesti német polgárok szőlőtelepítési célból kötöttek. A polgárok a dél-budai 200 hold földért a harmadik évtől kezdve évi bér gyanánt (*pro annua pensione*) Szent Mihálykor tíz márkát, azaz holdanként 2,4 pondust fizettek.¹⁰⁹ Hasonló szerződést kötött 1289-ben a tihanyi apát 23 esztergomi személlyel 22 szőlő ültetésére, illetve megművelésére.¹¹⁰ Az Esztergom határában fekvő Úrkután minden szőlőbirtokosnak egy-egy szőleje volt, kivéve azt a két főt, akik közösen birtokoltak egyet. A szőlők nagysága s ennek arányában terhe is különböző volt. Szent Mihály nyolcadán 12 egész szőlő (*vinea*) után 50, 8 fél szőlő (*media vinea, dimidia loca*) után 25, míg két — bizonyára közbülső méretű — szőlő után 40 bécsi dénár évi bért (*annua pensio*) kellett fizetni. Csépan esztergomi kanonok és sasvári főesperes, az egyetlen egyházi szőlőbirtokos, 1289-ben már adózott, Mihály szabó (*sartor*) még ebben az évben, míg a többiek később kezdték a fizetést. Az 1289-től számított 2. évben 4, a harmadikban 3, a negyedikben 5, az ötödikben pedig további 8 szőlő után járt bérleti díj, azaz 1293-ban már valamennyi szőlő adózott. Mivel azoknak kellett a fizetést az ötödik évben megkezdeni, akik a szőlőt 1289-ben ültették (*hoc anno plantata*), visszafelé számolva jól rekonstruálható a szőlőtelepítés folyamata. Ezen az apátsági birtokon 1285 előtt legfeljebb Csépan kanonok szőleje létezett. A keresletnek megfelelően az apátság emberei 1285-ben egy, 1286-ban 4, a következő évben 3, 1288-ban 5, 1289-ben pedig két alkalommal (a szerződés megkötésekor, majd átírásakor) összesen 8 kívánt méretű szőlő telepítésére mértek és adtak (*assignasse dixerunt*) földet az igénylőknek. Az 1285 táján induló szőlőtelepítést az 1289. évi szerződéskötésig bizonyára szóbeli megállapodás szabályozta.

A dél-budai és az úrkutai viszonyoktól eltérően, ahol az érintett felek, a földtulajdonosok és a leendő szőlőbirtokosok állapotok meg egymással a szőlőbirtoklás feltételeiben, a soproni polgárok esetében IV. László király 1277-ben a város kiváltságlevelében rögzítette, hogy a polgárok a nemesek földjén levő szőlők után régi szabadságuk szerint csak 63 bécsi dénárt fizetnek.¹¹¹ Ez az összeg megfelelt a környékbeli adózásnak. Bécsújhely vidékén ekkortájt 60, ritkábban 66 dénár volt a hegyvám.¹¹²

A pénzjárdék a szőlő esetében azonban nem vált általánossá. Noha már a tatárjárás előtt a csöböradó és a pénzjárdék egymás mellett létezett, minden várako-

108 HO V. 38.; Wenzel XII. 649.; DL 3796.

109 Mon. Bp. I. 37. A szőlőföld és a szántóföld jövedelmezőségének különbözőségét jól megvilágítja, hogy 1241. évi kiváltságlevelük nyomán a pannonhalmi apátság salai népei egy pondust fizettek holdanként. PRT I. 793.

110 PRT X. 541–542., vö. Györffy II. 289.

111 Urk. Burg. II. 103.

112 Öst. Urb. I/1. 129.

zással ellentétben, a 13. század második felében, amikor gyakori volt a korábbi kötelezettségek átváltása pénzre, a csöböradó többnyire megmaradt természetbeni járadéknak. A földesúr még a szőlőbirtokos polgároktól is megkövetelte a bort, nyilván annak fontos használati és változó — a maga számára kamatoztatható — forgalmi értéke miatt.¹¹³

A szőlő utáni járadék mintegy 1270-ig egyelemű volt: meghatározott mennyiségű bort vagy pénzt kellett fizetni a szőlőföld urának. A két járadékforma párhuzamosan élt egymás mellett, nemcsak a 13., hanem a 14. században is. A mennyiségek viszonylag állandóak voltak; többnyire írásba foglalták őket, eltérni tőlük — az új telepítést kivéve — a mérce oly gyakori manipulálásával vagy a pénz önkényes emelésével csak ideig-óráig lehetett. A szőlőbirtoklás iránt növekvő társadalmi igény azonban lehetőséget adott a változtatáshoz. A földesurak egy csoportja, különösen azok, akiknek földjén tehető polgárok voltak a szőlőbirtokosok, kevesellvén az egysegnyi hegyvámot, annak kiegészítésére törekedtek. Ahol csak tehettek, hegyjoguk okán (*ratione iuris sui montis*) az egyelemű járadékot két- vagy többeleművé alakították át.¹¹⁴ A hagyományos hegyvámnormához először nem nyúltak, csak kiegészítették.

A változtatás igényével elsőként a Pozsony megyei nemesek léptek fel a nagyszombati polgárokkal és a városhoz tartozó Újfalú, Gerencsér és Monyoród falvak hospeseivel szemben. Valamikor az 1260-as években megváltoztatták az adózást: nemcsak az elődeik idejében meghatározott jogos csöböradót (*iustum cybrionem ... constitutum et ordinatum*) követelték meg tőlük, hanem tavasszal és a szüretkor új fizetésre (*ad indebitam et inconsuetam solutionem faciendam*) kényszerítették őket. A polgárok és a hospesek felléptek a jogtalanság ellen, de sérelmeik csak részben nyertek orvoslást. V. István 1270-ben úgy rendelkezett, hogy minden szőlő után a csöbörnyi hegyvám mellett még két dénárt is fizessenek.¹¹⁵ A hegyvámhoz kapcsolódó jelképes pénzáradék — későbbi adatok alapján — a hegyvám behajtásában, szállításában részes földesúri megbízottak jövedelme volt.¹¹⁶

Hont-Pázmány nembeli Ábrahám fia Tamás comes, a Pozsony megyei nemesek egyike, nem elégedett meg ezzel a kis eredménnyel: Szentgyörgy uraként 1278-ban kiváltságlevelet, örökös szabadságot (*libertatem perpetualem*) adott a szőlőbirtokos nagyszombati polgároknak (vagy ahogyan ő nevezte: népeknek). Ebben elsőként részletesen szabályozta az extraneus szőlőbirtoklás módját. A járadékbővítésben a megkezdett úton haladt tovább: szentgyörgyi birtokán minden egész szőlő után egy helyi akó hegyvámot, továbbá 2 dénárt és újdonságként 3 dénárpenzát, vagyis 120

113 Hogy a földesurak számoltak a változó forgalmi értékkel, azt a zágrábi egyházmegyében érvényes tizedfizetési szabályzat mutatja, melyet 1328-ban rögzítettek. E szerint minden kepe gabona, illetve minden köből bor után 6 báni dénár tizedet kellett fizetni Szent Márton ünnepéig (nov. 11.). Ha viszont ezután történt az adózás, 8 dénárt kellett adni, mert a tapasztalat szerint akkor már mind a gabonának, mind a bornak nagyobb értéke volt (*bladum et vinum maioris efficiatur valoris experientia hoc probante*). Smičiklas IX. 425.

114 PRT II. 431.

115 DF 279565. (Nagyszombat város lt., Dipl. 5.), kiadta Wenzel VIII. 305–306.

116 Bazinban és Szentgyörgyön 1360 táján az akókkal együtt beszedett 4 dénárból három a szállítóké (*deferentibus*), egy pedig a hegymesteré (*magistro montis seu vinearum*) lett. DL 5169.

dénárt kívánt.¹¹⁷ A tetemes összeget két részletben kellett megfizetni: harmadát a szőlőművelés megkezdésekor (*in primo culture vinee*), kétharmadát pedig a szüretkor. A kiváltságlevél szerint ez a pénzjáradék biztosította a szőlőbirtokosnak a szőlőművelés, a szüretelés és a bortermés elszállításának a lehetőségét. A földesúr tulajdonképpen ennek fejében engedte meg, hogy a hatalmától független szőlőbirtokosok és azok munkásai betegyék lábukat a földjére. A nagyszombatiak vállalták az új terhet, végrendelkezési és bíraskodási kiváltságuk, továbbá a szállítási vám (2 dénár/hordó) rögzítése fejében. Számukra még ilyen súlyos adózási feltételek mellett is megérte a szőlőbirtoklás. Még akkor is, ha a városi építkezést befolyásoló, az alapincézett polgárházakat magyarázó rendelkezés szerint Szentgyörgyön a szőlőn kívül mást (kúriát, épületet) nem volt tanácsos birtokolniok, mert különben a földesúr joghatósága alá kerültek. A korabeli földbért többszörösen meghaladó teher elfogadtatása a földesurat is szokatlan vállalásra készítette: amennyiben maga vagy utódai a polgárok kiváltságait csorbítanák, a három dénárpenza fizetése megszűnik, és visszaáll az őseik idejétől érvényes régi rend.

A három dénárpenzás járadék valószínűleg nem a szentgyörgyi földesúr találmanya, hanem a királyi birtok sajátos újítása volt. Pozsony megyében királyi birtokon is szedték ezt a pénzadót a modori és a dévényi extraneus szőlőbirtokosoktól, a nagyszombati, illetve a hainburgi polgároktól. A dévényi forrásokban találóan *vendégadó* (1353: *donum hospitum*, 1362: *gastgab*) volt a neve.¹¹⁸ Ezek az oklevelek ugyan a 14. században keletkeztek, de tekintettel a királyi birtok rosszabb forrásadottságára, régi gyakorlatot örökíthettek meg. Feltehető, hogy az 1260-as években a dévényi szőlők külföldi birtokosaitól, a szomszédos hainburgi polgároktól követelték meg először ezt az adót a hegyvám jelképes kiegészítésével együtt, s ez bátorította fel a környékbeli nemeseket, hogy a hazai polgársággal szemben is alkalmazzák a határ menti királyi birtok újítását. Akár mintát követett, akár újított 1278-ban a szentgyörgyi földesúr, a folytatás nem maradt el.

A következő lépést jó másfél évtized múlva Ábrahám fia Tamás rokonságából bazini Kozma comes két fia: Pál és Kozma tette meg. A bazini szőlőbirtoklásról a két tesvér 1295-ben egyezséget (*concordiam seu compositionem*) kötött a nagyszombati polgárokkal és a városhoz tartozó valamennyi személlyel. A megállapodás többnyire követte az 1278. évi szentgyörgyi kiváltságlevél tartalmát, de a járadékfizetést jelentősen módosította. A bazini földesurak elsőként hozzányúltak az egységnyi

117 DL 998. A kiadatlan oklevelet először hasznosította Mályusz E.: i. m. 811–812. A hegyvámról a következő — nem teljesen szabatos — mondat intézkedett: „Item concessimus, quod cum recto acone Sancti Georgii, qui tantummodo quinque quartalia vina contineat, iura montana, quod wlgariter pergereht dicitur, solvere teneantur more debito et consueto, eciam duos denarios per idem pergereht solvere teneantur.” Mályusz (i. m. 812.) ezt — bizonyára az 1295. évi bazini hasonló kiváltságlevél tartalmát visszavetítve — úgy értelmezte, hogy a hegyvám 2 helyi akó volt. Az 1270. évi döntés alapján és az 1278. évi kiváltságlevél azon kitétele szerint, amely a 3 dénárpenzás adót kivéve mindent a földesúr elődei idejéből eredeztetett, helyesebb egyakós hegyvámmal számolni.

118 Juck I. 108. (1326); AO VI. 151.; Fejér IX/3. 306., eredetije: DF 238802. (Pozsony város lt., N° 182.), vö. DF 238913. (Pozsony város lt., N° 293.), kiadja Fejér IX/5. 32–33.

hegyvámnormához: nem egy, hanem két helyi akó hegyvámot szedtek, illetve kaptak a két dénár és a három dénárpenza mellett az extraneus szőlőbirtokosoktól.¹¹⁹

A szentgyörgyi és a bazini példán felbuzdulva a Pozsony megyei nemesek másik csoportja is kísérletet tett a változtatásra. A rácsai (récsei) nemesek a pozsonyi polgárokkal, az ausztriai és magyarországi hospesekkel szemben azonban alulmaradtak. Nem sikerült a hegyvámot pénzteherrel kiegyensúlyozni. Vizályuk (*super extorsione pecunie aliqualis*) 1296-ban kompromisszummal zárult. A felek a pozsonyi káptalan előtt olyan egyezsége (in *talem pacis concordiam*) jutottak, amely megerősítette a korábbi adózást: a schincpergi (szenci) extraneus szőlőbirtokosok továbbra is csak a szokásos csöböradót fizették. A megállapodás elismerte a polgárok szabadságát, és meghatározta, hogy az adózás a Pozsonyban és környékén használatos öt fertályos csöbörrel történik.¹²⁰

Az új, összetett járadék sajátos típusa (hegyvám, pénzbeli tartozék + vendégadó) a 13. század utolsó harmadában Pozsony megyében alakult ki, és — minden jel szerint — nem terjedt túl a megye határán. A tehetős extraneus szőlőbirtokos polgárookra vonatkozott. Bár több jelentős település (Szentgyörgy, Bazin, Modor, Dévény) határában érvényesült, a megyében sem vált általánossá. Sorsa a 14. században a felek érdekérvényesítési küzdelme szerint módosult.¹²¹ Nemcsak az egyes tételek mennyisége változhatott, hanem az elemek száma is csökkenhetett (II. táblázat).

Az összetett járadék másik (hegyvám + *munera*) típusát nem tudjuk helyhez kötni. Először abban a szőlőtelepítési szerződésben bukkant fel, melyet 1299-ben az Abaúj megyei Németi földesura kötött a szomszédban lakó szinai hospesekkel és másokkal. Az extraneus szőlőbirtokosoknak minden évben a szüret előtt fél fertót, valamint két kalácsot (*tortas*) és egy csirkét kellett fizetni.¹²² Ez a járadékforma gyorsan elterjedt, a 14. század első felében már országosan ismert volt.¹²³ Fizették, miként az egész országban szokás volt (*sicut etiam alias in regno hoc est consuetum*).¹²⁴

119 DL 1410., kiadja *Wenzel* XII. 571–572. A nem teljes forrásanyag ismeretében a két bazini akót tévesen egy pozsonyi akóval azonosítja *Szűcs J.*: i. m. 20. (78. jegyzet).

120 A chirographált oklevél egyik párja a kiállító káptalan, a másik pedig az érintett város levéltárában maradt fenn. DF 226794. (Pozsonyi kápt. hit. lt., 14-17-7.), 238640. (Pozsony város lt., N° 14.), kiadja a káptalani példányról *Wenzel* V. 161–162. A nemesek 1274-ben *cum tributo vini* kapták vissza a királytól szóban forgó (Simperg nevű) birtokukat. *Wenzel* IV. 39–40. Az ügy folytatása 1337-ből: DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.).

121 Szentgyörgy és Bazin esetét feldolgozta *Mályusz E.*: i. m. 813–820.

122 *Wenzel* XII. 649. A kötelezettség — a földesúri változtatási kísérlet ellenére — 1347-ben is ugyanaz maradt. DL 3796.

123 Mon. Zagr. II. 45., 73.; Zala tört. I. 499.; PRT II. 428–431., 437–441., 462.; *Wenzel G.*: i. m. 290. Az adatok, amelyek zömében a *munera* minősítés is szerepel, Szlavóniára, Zala, Győr és Vas megyére vonatkoznak. Pozsony megyében a béli *extraneus* szőlőbirtokosoknak a fertály szőlő után fizetett egy fertály bor, 12 dénár és 1 csirke összetételű járadékában az utóbbi szintén *munera* lehetett. AO V. 115. Későbbi adatok: PRT X. 673.; *Mályusz E.*: i. m. 831., 834.; *Holub J.*: A bortermeles i. m. 191.

124 Zala tört. I. 499., forrása: DL 106784. Említi *Holub J.*: A bortermeles i. m. 191. A király 1380-ban megparancsolta a dobai királyi jobbágyoknak, hogy a vásárhelyi apácák vásárhelyi hegyén telepített szőlők után az apácáknak *iuxta morem et consuetudinem ipsius montis seu territorii* fizessenek hegyvámot és munerát. DL 6683., kivonata: *Lukcsics P.*: i. m. 86.

Ebben az esetben a földesurak nem kísérleteztek, a terhet sem emelték drasztikusan, mindössze két járadékot kapcsoltak egybe: a szőlő után természetben vagy pénzben fizetett hegyvámot és a sajátos földesúri járadékot, a telek után szedett ajándékot (*munera*) házasították össze. Az utóbbi története alapján a hegyvám + *munera* összetételű járadék a 13. század utolsó évtizedeiben, esetleg harmadában alakulhatott ki.¹²⁵ A *munera* ebben a formában inkább jelképes teher volt, mindössze egy-két csirke vagy kappan, néhány kenyér vagy kalács, esetleg némi zab alkotta. Összetétele arról árulkodott, hogy alapvetően a hegyvámot begyűjtő személyek és lovaik élelmezését szolgálta. Ezért általában megmaradt természetbeni szolgáltatásnak, ritkán szedtek helyette részben vagy egészben pénzt.¹²⁶

A 13. század vége szemléletben is újat hozott. A hegyvám mind ez ideig független volt a termés mennyiségétől, csupán a szőlő nagysága számított: az egységnyi szőlőnél (*vinea integra, dieta*) kisebb terület után arányosan kevesebbet kellett fizetni. Az új szemlélet szakított a terméstől független hegyvámmal, s az előre meghatározott mennyiség helyett a termés megszabott hányadát kívánta beszedni. A mintát az egyházi szféra több évszázados gyakorlata, az egyházi tizedszedés kínálta. Ezt a részesedési arányt különösebb akadály nélkül földesúri relációban is alkalmazni lehetett. Az átvétel első nyomát az említett 1299. évi szőlőtelepítési szerződés őrizte meg. Ebben a világi földesúr, nemes Németi Mihály mester, a szinai hospeseknek és társaiknak elengedte a bortizedet (*reditus seu decimas ipsarum vinearum*), és az extraneus szőlőbirtokosok helyette pénzjáradék és *munera* fizetését vállalták.¹²⁷ Mihály mester minden bizonnyal kialakult gyakorlat alapján hivatkozott a földesúri bortizedre. Ez az adófizetési mód leginkább az egyházi birtokon alakulhatott ki, ahol az egyházi és a világi szféra — különösen ha az egyházi földesúrnak tizedszedési joga volt — nem vált el élesen egymástól, sőt inkább összemosódott egymással. Amikor a pannonhalmi apát 1324-ben a monostornak helyet adó Szentmárton-hegyen a szőlőművelést tizedfizetés ellenében biztosította a környékbeli nemeseknek és jobbágyságnak, számukra ez a borjáradék — akár hegyvámot, akár egyházi tizedet láttak benne — az extraneus szőlőbirtoklás elkerülhetetlen feltétele, velejárója volt.¹²⁸

125 A *munera* eredeti funkciójában — mint telek után fizetett járadék — a 13. század derekán terjedt el. Másodlagos szerepet először 1282-ben Nógrád megyében hospesek bérelti díja tartozékként töltött be. *Solymosi László*: *Munera festivalia* — ünnep és adózás. In: *Egyházak a változó világban*. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai. Esztergom, 1991. május 29–31. Szerk. Bárdos István és Beke Margit. Esztergom, 1992. 150.

126 Az újbíri uradalomban a hegyvám mellé egy fertály zab és 4 dénár járt. *Wenzel G.*: i. m. 290. A pannonhalmi apátság és szentmártonhegyi extraneusai perében 6, 12 vagy 16 dénár vagy ugyanolyan értékű *munera (munera tantum valentia)* szerepelt a vitatott kötelezettségek között. PRT II. 428–431., 439–441.

127 *Wenzel XII.* 649. A szinai szőlőbirtokosok 1347-ben az újabb földesúri tizedkövetelést második tizednek (*secundas decimas*) minősítették. DL 3796. Említi *Székelly Gy.*: i. m. 277.

128 PRT II. 438., vö. PRT II. 429. A széplaki apát és konvent 1344-ben a Széplaktól Kassa város határáig húzódó erdős hegyét az egri püspök és az újbíri főesperes egyetértésével úgy adta át a szőlőt telepítőknek, hogy tizedet és minden 120 köblös hordó bor után két garast fizessenek. DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.) Vö. A Héderváry-család oklevéltára. I. Közlik *Radvánszky Béla* és *Závodszy Levente*. Bp. 1909. (= Héderváry okl.) 16.; Mon. Strig. III. 657.; *Fejér IX/3.* 619.

A 13. század végi kezdetek után a tizedhegyvám a 14. század első felében vált szélesebb körben ismertté. Vas megyében a pinkafői királyi hospesek 1346-ban kapott kiváltságlevelük szerint hegyvámként (*pro tributo montis*) bortizedet (*decimam partem vini*) adtak.¹²⁹ Abaúj megyében a Németin szőlőbirtokos szinai hospesek perében 1347-ben kimondották, hogy — amint Károly király idejében volt, s miként azokon a részeken és másutt szokták — a borból tizedet (*decimam partem*) fizetnek a világi földesuraságnak.¹³⁰ Íme a tizedhegyvám, mint a kilencedhegyvám előzménye! Az utóbbi alapja tehát az extraneus szőlőbirtokosok adózásának egyik fajtája volt.¹³¹ A névcserét az 1351. évi dekrétum (6. tc.) vezette be, de a kilenced elnevezése és szedése is majd csak az 1370-es évektől terjedt el igazán.¹³²

A terméshozam alakulását rugalmasan követő tized-, illetve kilencedhegyvám mellett más lehetőség is kínálkozott a termés mennyiségétől függő adózás érvényesítésére. Győr és Abaúj megyében a 14. század derekán olykor a borral teli hordók után vetették ki a pénzjáradékot. Mivel mindkét helyen egyházi birtokról volt szó, a sajátos kivetés háttérében nyilvánvalóan az állt, hogy az egyházi tizedtől különbözzenek a földesúri jogon szedett járadék.¹³³

A szőlő után szedett járadék individuális adó volt, az egymás mellett élő különböző adózási módok az egyéni használatban levő szőlőbirtokra vonatkoztak. Mind az adókivetés, mind a behajtás az egyes szőlőbirtokok szerint történt. Ettől csak a legritkább esetben tértek el. A Zágráb megyei Mindszentsziget királyi település (*libera villa*) az 1329. évi kiváltságlevelét szerint többek közt évente 500 vödör (*ydria*) borral adózott. A király 1361-ben úgy döntött, hogy Modor királynéi város polgárai nagybőjtben, a szőlőmunkák kezdetekor, negyedfél dénármárkát, Szent Mihálykor (a 7 márkás census mellett) pedig 7 hordó bort, míg az utóbbi napon a határban szőlőbirtokos nagyszombati polgárok — a korábbi egyéni adózást módosítva — kol-

129 DF 286378. (Pinkafő város lt., A-7.) A felsőlendvai uradalom 1358. évi urbáriumá szerinte a borból tizedet fizettek a földesúrnak. *Wenzel G.*: i. m. 288–289.

130 DL 3796.

131 A királyi uradalmakban már meghonosodott terményadó általánosításának tartja a kilenced törvényi elrendelését *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 60.

132 *Decreta 132.* (a kérdés irodalmával). Sem gyűjtésében, sem a Latin Szótár cédulaanyagában 1370 előtt — a törvénycikket kivéve — nincsen bor- vagy gabonakilencedre vonatkozó oklevél. Két érdekes későbbi adat. A király 1371-ben a pozsonyi polgárokat a tűzvész okozta károk miatt örökre felmentette a bor- és a gabonakilenced fizetésétől, bárki földjén is folytattak szőlő- vagy gabona-termesztést. DF 238876. (Pozsony város lt., N° 256.), kivonata: *Fejér IX/4.* 339–340. A győri káptalan 1413-ban Branda bíborosnak a prépost kilencedjövödelme iránt érdeklődő levelére azt válaszolta, hogy kilencedet bevezetése óta mind a mai napig nem szedtek: „De nonis autem apud nos mentio non habetur, quia easdem a tempore institutionis ipsarum nunquam exegimus, nec exigere solemus de presenti.” DF 278035. (Győr kápt. mlt., Cth. 8-522.) Vö. Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. *Mályusz Elemér.* I–II. Bp. 1951–1958., III–IV. Mályusz Elemér kézirátát kiegészítette és szerk. *Borsa Iván.* Bp. 1993–1994. (= ZsO) IV. 1357. sz.

133 A pannonthalmi apátság — bizonyára közismert méretük miatt — nem határozta meg a hordók nagyságát, a széplaki apát viszont úrtartalmát mintegy (*vel paulo plus vel minus*) 120 köbölben szabta meg. PRT II. 428–431., 436., 438–441., 462.; DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.)

lektíven 7 dénármarkát és 7 hordó bort adnak.¹³⁴ A földesúr számára egyszerűbb volt a járadékot egy összegben a közösségre kivetni, hiszen ilyenkor annak önkormányzatára hárította át a szétosztás és a begyűjtés munkáját, amit a település bizonyára az önállóság nagyobb jeleként élt meg.

A tekintélyes szőlőhegyen, ahol sok volt az extraneus szőlőbirtokos, a járadék behajtása nyilvántartást, ellenőrzést igényelt. E célból a földesurak Pozsony megyében már a 13. század vége óta írkokot, lajstromkészítőt (*scriptor, registrator*) fogadtak fel, aki munkájáért a szőlőbirtokostól minden egész szőlő után 4 dénár lajstrompénzt (*denarius scriptionalis, schreiberphennig*) kapott. Ha a járadék (a vendégadó) behajtása a szőlőművelés rendjéhez igazodva két részletben tavasszal (a nagybőjtben), illetve ősszel (a szüretkor) történt, a lajstrompénz is fele-fele arányban a két időpont között oszlott meg.¹³⁵

Az ellenőrzés másik módja ennél sokkal egyszerűbb volt, nem igényelt írástudást. Miután szüret idején a szőlőbirtokos fizetési kötelezettségének eleget tett, elszállításra kész hordóit a földesúr emberei lepecsételték. Ha útközben ellenőrizték, a pecsét a hordón tanúsította, a boroshordó tulajdonosa adóját leróta, nem történt adócsalás. Ezt a sajátos eljárást az egyházi tized esetében 1220 táján már alkalmazták. A pannonhalmi apát a hordók lepecsételésével kívánta elejét venni, hogy a fehérvári latinok mind a saját termésű, mind a szüretkor felvásárolt somogyi boraikat tizedfizetés nélkül vigyék ki a megyéből. Ha rajtakaptak közülük valakit, hogy pecsét nélkül (*absque sigillo*) szállította borát, elkobozták tőle az egész rakományt.¹³⁶ A 14. század közepétől a földesurak olykor a hegyvám fizetésekor is ezt a módszert alkalmazták, s az eljárásért az extraneus szőlőbirtokosoktól stílszerűen pecsétpénzt, hordónként (nagyságtól függetlenül) néhány dénárt (*denarius sigillaris, denarius pro sigillo*) szedtek.¹³⁷

A szőlőbirtokosok terheit a 13. század utolsó harmadától kezdve egyre gyarapodó egyéb járulékos elemek egészítették ki. Fizetni kellett a szőlő őrzéséért, a boroshordók szekérre rakásáért, a rakomány elszállításáért, az italmérésért (*zcapprechti*),

134 *Smičiklas IX.* 478.; *Fejér IX/3.* 252. Modorban az 1326. évi rendelkezés még nem kollektíven, hanem szőlőnként határozta meg a nagyszombati polgárok terheit. *Juck I.* 108. A Pozsony megyei három hegy (Rosemberg, Wolfberg, Alachtal) kormányzója (*provisor seu rector, procurator vel provisor*) is egy-egy összegben fizette meg a nagybőjtben, illetve a szüretkor esedékes tekintélyes pénzadót. DL 3099. Említi *Mályusz E.*: Az 1498. évi 41. törvénycikk i. m. 822. Az utóbbi három vöröskői hegy 1414. évi pere kapcsán rögzítették azt a régi szokást, hogy a szőlőcsőszök az érés idején a szüret kezdetéig minden nap egy kis kosár szőlőfürtöt visznek a földesúr asztalára. ZsO IV. 2273. sz. A vöröskői szőlők sajátos adójáról 1337-ben még nem szóltak. DL 3099., 10005.

135 Az adatok a következő helyekről valók: Bazin (1295, 1325), Szentgyörgy (1325), Schinperg, Récsse, Benedek-hegy (1337), Weinarn (1407). Az utóbbi helyen említik: *drey emer wein ze perkchrecht mitsampt den schreiberphennig*. *Wenzel XII.* 571.; AO II. 191.; *Fejér VIII/2.* 676.; DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.); ZsO II/2. 5390. sz. Hasonló munka ellenértéke volt Nyugat-Magyarországon a később előforduló „cedulapénz”. *H. Prickler:* i. m. 47.

136 PRT I. 652., 680.

137 PRT II. 460.; DL 15322.; DF 250281. (Modor város lt. 8.), kiadásában (*Fejér IX/3.* 253.) *pro sigillo* helyett tévesen *pro singula* áll. Magyar elnevezése (*pechethpenz*) 1480 táján fordul elő. DL 36995., említi OKISz. 761. Vö. *Gecsényi Lajos:* Szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján. Agrártörténeti Szemle 14(1972) 348.; *Uő.:* Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez i. m. 22., 26. Egyházi tized esetében alkalmazták: AO VI. 151.; DL 5169.

a szőlő adásvételéért, a végrendelkezésért, sőt akkor is, ha a kapálást végző szőlőmunkás (*ligonizator*) megjelent a szőlőben.¹³⁸ Ezek a különféle jogcímen szedett vármok és illetékek szinte kivétel nélkül az extraneus birtokosok, főként polgárok, pénzterheit növelték. Többnyire a nagyszombati, a pozsonyi és a hainburgi polgárok Pozsony megyei szőlőbirtokait érintették. De ezeket sem egyformán.

A szőlő utáni adózás új rendszerére vonatkozó források túlnyomóan az extraneus szőlőbirtoklás viszonyait örökítették meg. Természetes volt, hogy elsősorban a földesurak és a tőle független személyek sajátos viszonyát szabályozták és foglalták írásba. Ráadásul ezeknek az okleveleknek a megmaradási esélyük is nagyobb volt, minthogy városok és városi levéltárak féltve őrzött kincseivé váltak. A másik oldal, a szabad állapotú földesúri népek lakóhelyi szőlőbirtoklásának körülményei kevés nyomot hagytak a forrásokban. Itt bizonyára több volt a szóbeli megállapodás, s az írásba foglaltak is többnyire elkallódtak. Mégis mód nyílik az extraneus és a helybeli szőlőbirtokosok szőlő utáni járadékának összehasonlítására.

Kezdetben a helybeli és az extraneus kötelezettsége azonos volt. Mindenki egyformán csöbörnyi hegyvámot fizetett. A bélakúti (pécsváradi) ciszterci apátság a saját és a mások földjén levő szőlők után ugyanazt a csöböradót szedte.¹³⁹ Az egyforma adózás a 14. században sem tűnt el. A veszprémi káptalan, Miske fia Pál és a veszprémvölgyi apácák 1339-ben abban állapodtak meg, hogy megosztott birtokon, a Balaton-felvidéki Szárberényen, jobbágyaiktól mind saját telepítésű, mind vásárolt szőlők után egységesen öt köböl bor hegyvámot szednek. A közeli (Balaton)szőlős szabad állapotú lakói a veszprémi káptalannal 1343-ban abban állapodtak meg, hogy távozásuk esetén ugyanolyan feltételek, azaz a tized és a hegyvám további fizetése mellett megtarthatják szőlőiket.¹⁴⁰

Az egyforma adózás mellett akkor jelent meg az extraneus és a helybeli különböző kötelezettsége, amikor az 1260-as évektől kezdve a földesurak — a külföldi és a hazai hospesek, polgárok növekvő szőlőbirtoklási vágyát felismerve — a hegyvámot újabb terhekkel egészítették ki. A hainburgi, nagyszombati és a pozsonyi tehető polgárok olyan terheket vállaltak magukra, amilyen a helybeli szőlőbirtokos számára nemcsak elviselhetetlen, de elképzelhetetlen is volt. A Pozsony megyei 3 dénárpenzás vendégadó jelentette a legnagyobb különbséget, amely az extraneus és a helybeli személy adózása között fennállt. Ilyen viszonyok mellett a földesúr közvetlen anyagi érdekből aligha támogatta a helybeliek szőlőbirtoklását. Ha mégis megtette, bizonyára az a szándék vezette, hogy birtokának lakóit megtartsa, a szőlőbirtoklás visszatartsa őket a távozástól. A vendégadó azonban kivételnek számított, még Pozsony megyében sem volt általános, s olyan súlyos tehernek minősült, hogy

138 Órzesi, rakodási díj, adásvételi illeték 1337-ben: DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.). Szállítási vám 1278-tól: DL 998.; *Wenzel* XII. 571.; AO II. 191.; *Fejér* VIII/2. 676.; *Juck* I. 108.; AO VI. 151.; *Fejér* IX/3. 252. A Pozsony megyei Cífer határában a Michelsperk nevű új szőlőhegyre vonatkozó szabályzat 1360-ban mentesített az italmérési illetéktől, míg Modoron 1361-ben megkövetelték fizetését. DL 5005.; *Fejér* IX/3. 252. Kapáláskor a pannonhalmi Szentmárton-hegyen 1356-ban minden kapáló személy után egy dénárt fizettek. PRT II. 429. Az 1278-tól elforduló végrendelkezési illetékről *Solymosi L.*: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium i. m. 571.

139 *Wenzel* VII. 31.

140 *Veszpr.* Reg. 316., 378. sz. Vö. Zala tört. I. 331.

mérsékelni kellett. A dévényi szőlőhegyen Lajos király 1362-ben a Magyarországon lakó vagy ott letelepedő extraneusok esetében eltörölte a vendégszolgát, s a továbbiakban csak a külföldi vagy a külföldre távozott extraneusoktól követelte meg.¹⁴¹ Eltérés így már nemcsak a helybeliek és az extraneusok, hanem az utóbbiak között is létezett.

A helybeliek és az extraneusok adózása közti különbséget a források olykor csak érzékeltették. Pozsony megyében a béli nemesek 1347-ben béli birtokuk határában szőlőtelepítésről intézkedtek. Rögzítették az extraneusok terheit (minden fertály szőlő után egy fertály bor, egy csirke és 12 dénár járt), de a helybeliekről csak annyit jegyeztek meg, hogy nekik más feltételt vagy szabadságot adtak (*alia data fuisse condicio sive libertas*). Ennek éppen a fordítottja történt az ugyancsak Pozsony megyei Cífer határában fekvő Michelsberg (*Michelsperk*) esetében. Elefánti Mihály mester 1360-ban szőlőtelepítő oklevelében a helybeliek kötelezettségeit pontosan meghatározta (fertály szőlőként egy fertály bor), míg az extraneusokét az utókor számára homályban hagyta, midőn róluk — a kortársak előtt közismert tényekre gondolva — csak annyit jegyzett fel, hogy egy másik hegy joga szerint (*secundum iura vinearum in Wortperk*) adóznak.¹⁴²

A helybeli szőlőbirtokos jobbágy, ha elköltözött, de továbbra is megtartotta szőlőjét, extraneus lett. Ilyenkor a nagyvonalú földesúr — mint a (balaton)szőlősi esetben láttuk — nem változtatott a terheken. Máskor — bizonyára azért, hogy az elköltözés ne legyen olyan csábító — módosították, pontosabban növelték a kötelezettségeket. Amikor a veszprémvölgyi apácák 1369-ben Paloznakon a hegymáli és a nagykúti hegyen két jobbágyuknak földet adtak szőlő telepítésére, kikötötték, hogy hegyvámot és tizedet fizetnek. Ellenben ha elköltöztek tőlük, akkor ezenfelül még más szokásos dolgok (*alia iura consueta*) is terhelték őket.¹⁴³

Szerencsére a különbséget néha számszerű adatokkal is kifejezték. A felsőörsi prépost 1347-ben a (felső)örsi határban az egyház Fenyőfő és Berkenyemál nevű földjét szőlőtelepítésre átadta a prépostság, a patrónusok és a falubeli többi földesúr jobbágyainak, összesen 22 személynek és másoknak. A feltételek szerint az extraneusok tizedet és minden hold szőlő után öt köböl bort adtak a prépostnak. Az öt prépostsági jobbágy viszont csak tizedet fizetett, az öt köbölös hegyvám akkor vonatkozott rájuk, ha elköltöztek az egyházi birtokról.¹⁴⁴ Három évvel később ugyanabban a faluban a prépostság két patrónusa Szömörécsmál szőlőtelepítéséről intézkedett. Ők megkülönböztetés nélkül mindenkitől: a 13 új szőlőbirtokostól és a leendő telepítőktől egyaránt egy hold szőlő után öt köböl hegyvámot kértek munerával, amely egy kappant, két kalácsot és egy mérő zabot foglalt magában.¹⁴⁵ A világi patrónusok nem élhettek a tizedjoggal bíró prépostság ebből fakadó lehetőségeivel. A két telepítési akció nyomán a 14. század derekán Felsőörsön a szőlő-

141 DF 238802. (Pozsony város lt., N° 182.), kiadja *Fejér IX/3.* 306–308.

142 AO V. 115. (Az oklevél csak későbbi tartalmi átirásból — DL 12036. — ismert.) DL 5005.

143 Veszpr. Reg. 637–638. sz.

144 DF 274014. (Győri kápt. hit. lt., Cth. V. N° 219.) Említi *Holub J.*: A bortermelés i. m. 193.

145 DL 106784., kiadja Zala tört. I. 498–499. Említi *Holub J.*: A bortermelés i. m. 191. Míg ezen a hegyen 1350-ben *ratione tributi montis*, addig 1376-ban *ratione none* szedték a bort. DL 100154.

birtokosok háromféleképpen adóztak: öt jobbágy nem fizetett hegyvámot (számukra a mindekitől — így tőlük is — beszedett egyházi tized minősülhetett hegyvámnak), míg a többség öt köből hegyvámot, illetve emellett még munerát is adott. Az öt jobbágy kedvező helyzete csak a prépost földesúr szőlőhegyén érvényesült, de itt is csak addig tartott, amíg el nem költöztek. Ebben az esetben már extraneusnak minősültek, miként abban a relációban is, ha a patrónusok hegyén telepítettek.

A tárgyalt forrásokban a különbség az extraneusok hátrányára mutatkozott meg. Hol 3 dénárpenzával, hol öt köböllel, hol öt köböllel és munerával adtak többet, mint helybeli szőlőbirtokos társaik. A nagyszombati polgárok Modor határában összesen 3 és fél dénármarkával fizettek többet a modoriaknál. Természetes és logikus volt, hogy a földesurak jobban terhelték az extraneusokat, hogy lehetőség szerint kihasználták a tőkájüket szőlőbirtokba fektető polgárokat és másokat. A helybeliekkel szemben tanúsított önmérsékletük is érdekből táplálkozott. Egyfelől tőlük telki állományuk után is jelentős jövedelemre tettek szert, másfelől a kedvezőbb feltételekkel tovább erősítették a szőlőbirtok nyilvánvaló szerepét a népesség megtartásában. A megfogható különbségek jelentősek és a helyi érdekviszonyoktól függően — olykor még egy településen belül is — igen változatosak voltak.¹⁴⁶ A legkisebb és legjellegzetesebb különbség mindössze a munerából állt, az extraneus ezzel fizetett többet.¹⁴⁷ A helybeli jobbágytól a földesurak ezt általában nem szedték, hiszen telke után rendszerint évi három alkalommal kaptak munerát.¹⁴⁸

Elvileg nem kizárt, hogy akadt olyan helybeli szabad állapotú szőlőbirtokos, aki többet fizetett, mint az azonos jogállású extraneus. Ennek a valószínűsége azonban mind az elmondottakból, mind a forrásanyagból következően nagyon kicsi volt. Talán egyedül a zágrábi káptalan Zágráb és Varasd megyei birtokain fordult elő, ahol az 1334-ben összeállított statútumok szerint még egymás mellett élt a szőlő utáni adózás régi és új rendszere. A servusok boradóját éppen ekkor mérsékelték a termés negyedére, és egyúttal tizedfizetésre kötelezték őket. Ezzel szemben az *extraneus* vagy — ahogyan itt nevezték — a *forensis* szőlőbirtokos (*dominus vel possessor*) egy csöbör, azaz öt köből bort és munerát: 2 kappant és 4 jó kenyeret, míg a saját jobbágy (*colonus*) 6 köből bort adott az egyházi földesúrnak.¹⁴⁹ Mivel az egy köből bor valószínűleg valamivel többet ért, mint a 2 kappan és a 4 kenyér, a helybeli terhe, alighanem egyedülállóan, csekély mértékben meghaladta az extraneusét.¹⁵⁰

A szőlő utáni kötelezettségek behajtásával a földesuraknak érezhetően nem volt gondjuk. A szőlőbirtokos pontosan fizetett. Ha mégsem, akkor büntetés várt rá. A

146 A sokféleséget a középkor végi urbáriumok is híven tükrözik. *Lukcsics P.*: i. m. 56.; *Borsa Iván*: A szenyéri uradalom 1524-i összeírása. Somogy megye múltjából 12(1981) 34–36., 39., 42–43.; *Kredics László–Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. *Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV*. Bp. 1993. (Új Történelmi Tár 4.) 22–23. és passim.

147 Nem volt véletlen, hogy az 1492. évi 49. tc. a hegyvám mellett a munerát említette. *Mályusz E.*: Az 1498. évi 41. törvénycikk i. m. 834.

148 *Solymosi L.*: *Munera* i. m. 151.

149 *Mon. Zagr.* II. 26., 45., 73. *Vö. SRH* I. 201.

150 Egy csöbör, azaz öt köből bort 1237-ben egy fertóval váltottak meg. *Wenzel* VII. 31. Ha 60 dénáros fertóval számolunk, egy köből bor 12 dénárt ért. A kappan, illetve a kenyér forgalmi értéke 1–2 dénárt tett ki. Zágráb-előhegyen 1462-ben egy dénár értékű kenyeret kértek a szőlő utáni munerában. *DL* 34491. *Vö. Holub J.*: A bortermelés i. m. 191.; *Szűcs J.*: i. m. 28.

határidő túllépése megkétszerezte, sőt olykor meghatszorozta kötelezettségét, a fizetés elmulasztása pedig a szőlő elvesztését vonta maga után.¹⁵¹ Ilyesmi azonban ritkán fordulhatott elő; a szőlőtelepítési szerződések többnyire nem foglalkoztak ezzel a lehetőséggel.

Az adózó szőlők mellett mindvégig léteztek földesúri járadéktól mentes szőlők. Természetesen ide tartoztak a saját kezelésű urasági szőlők, amelyek a 13. században leépültek, de sohasem tűntek el.¹⁵² Itt a mentesség magától értetődő volt, másutt azonban nem. A sajátos helyzet különféleképpen jöhetett létre. Mindenekelőtt a saját kezelésű urasági szőlők eladásával, olykor kollektív kiváltságolással. Néhány település (pl. Krakkó, Igen, Szőlős, Jászó) lakóinak nem kellett adózni a határukban telepített szőlők után.¹⁵³ Olykor egy-egy szőlőt is mentesítettek. Mihály fia Péter 1338-ban a Balaton-felvidéki (Kővágó)örsön fekvő felmáli szőlejét hegyvámmentesen (*nullum tributum montis de ipsa vinea persolvendum*) és azzal a szabadsággal adta el jobbágyának, Bene fia Péternek és utódainak, hogy elköltözésük esetén is ugyanígy megtarthatják szerzeményüket.¹⁵⁴

A földesúri hatalomtól és ebből következően járadéktól mentes tulajdonszőlő olyan területen is kialakulhatott, melyet a földesúr még nem vont hatáskörébe. Elsősorban olyan település határában, melyet több tulajdonos osztatlanul birtokolt. A bakonyi Szőlős a pannonhalmi apátság, a templomosok és a királyné közös birtoka volt, míg 1240 táján egymás közt meg nem osztották. A korábban telepített szőlőket meghagyták a telepítők kezén, de a további szőlőültetést az apátság hozzájárulásától tették függővé.¹⁵⁵ Nem kétséges, hogy az új telepítés immár az apátság feltételei szerint földesúri hatalmának (járadékigényének) érvényesítésével történt előbb verbális, majd írásbeli megállapodás keretében.

Hasonló változás történt 1281-ben az Esztergom közelében fekvő nyíri szőlők esetében. A király Pócs mesternek és két testvérének nyíri földet adományozott. Az új földesurak számára mi sem volt természetesebb, hogy a földön levő régi és új telepítésű szőlők után adót szedjenek. Emiatt perbe keveredtek a mintegy 20 extraneus szőlőbirtokossal, akik közül tíz személy Kovácsiban, két-két fő Szentpálon, illetve Zsidódon, a többiek pedig Esztergomban laktak. Az extraneus népek vagy polgárok (*populi sive cives*) nem akartak fizetni. Azt állították, hogy a szőlőket mind ez ideig (az adományozás előtt és után is) teher nélkül (*absque debito et obligatione alicuius tributi*) szabadon birtokolták. Perük királyi felhatalmazással Lodomér esztergomi érsek elé került, aki megegyezésre bírta a feleket. A megállapodás meg-

151 Mon. Bp. I. 37–38.; PRT X. 542.; DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.); DF 271245. (Kassa város lt., Suppl. Schramianum, N° 19151.); *Fejér* IX/3. 619.

152 PRT X. 630., vö. *Maksay Ferenc*: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltozás idején. Somogy megye múltjából 3(1972) 4.; *Solyosi L.*: A szőlő i. m. 29–30.

153 Urk. Sieb. I. 10.; *Wenzel* VIII. 32.; *Marsina* II. 97.

154 Zala tört. I. 331. Az adatot az eredeti oklevélből hasznosította: *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 100.) 193.

155 „Vineas vero, si qui primi plantaverant super illius terre promuntorio, idem ipsi possiderent; sed amplius sine assensu ecclesie Sancti Martini plantare non permetterentur.” PRT I. 748., vö. PRT II. 286., III. 493.

erősítette az extraneusok állítását: meglevő szőlők után a föld urainak (*terre dominis*) ezután sem kellett fizetniük, azokat — miként eddig — minden kötöttségtől, szolgáltatól mentesen, szabadon bírták. A jövőben azonban szőlőt csak engedéllyel telepíthettek és birtokolhattak, és a földesuraságnak a földtulajdon (*terre dominium*) birtokában joga volt tetszés szerinti szerződést kötni (*apponere pactum seu conditionem*) az új szőlőkről.¹⁵⁶

Végül a faluteleptéseknél tapasztalt kedvezményekhez hasonlóan átmenetileg adómentességet élveztek azok is, akik a szőlőültetés fáradságos munkájára vállalkoztak. Ennek időtartama a kiszemelt terület minőségétől függően 3-tól 12 évig terjedhetett.¹⁵⁷

A szőlő utáni adózás időpontja az új rendszerben is a szüret volt, s meghatározó maradt akkor is, amikor az 1260-as években a hegyvám különféle járulékokkal egészült ki, hiszen ezeket is szüretkor vagy olykor megosztva: részint a szüret idején, részint tavasszal fizették. A tavaszi és a szüreti adózást először 1270-ben örökítették meg.¹⁵⁸ A tavaszi időpontot általában a szőlőművelés kezdetével, közelebről a metszéssel (*putatio*) vagy az első kapálással, illetve nyitással kapcsolták egybe.¹⁵⁹ Ezeket a munkafázisokat naptárilag a nagybőjthöz (*quadragesima*) kötötték: *in quadragesima, dum tempus instat laboris vinearum*.¹⁶⁰ Ez meglehetősen tág és főleg változó időmegjelölés volt, hiszen a 13. században Magyarországon is érvényes nyugati gyakorlat szerint a hamvazószerdával kezdődő nagybőjt a február 4. és április 25. közötti periódus bármelyik 45 napos intervallumára eshetett. A korai munka-kezdéssel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Julianus-féle naptár a 13. század végén már egy hetet késett a valódi időponthoz képest, s így február 4-e ténylegesen a mai naptár szerinti február 15-ének felelt meg.¹⁶¹ Egyetlenegy alkalommal némileg pontosították a tavaszi terminust, amikor a járadékot böjtközép napja körüli (*circa diem medii quadragesime*) időpontra kérték.¹⁶² Böjtközép napjának már jóval kisebb

156 DF 229950. (Veszpr. kápt. orsz. lt., N-211.) A nyíri földet korábban királynéi népek és mások osztatlanul (*mixtim, cum herbis*) birtokolták. Györffy II. 303. A nyíri birtokot 1345-ben a szőlők cenzusával együtt zálogosították el. Kiadatlan oklevelek. (Befejező közl.) Közl. Dr. Wertner Mór. Történelmi Tár. 1911. 489.

157 Mon. Bp. I. 37.; PRT X. 541–542.; Héderváry okl. I. 15.; AO V. 115.; Mon. Strig. III. 657.; Zala tört. I. 498.; DL 5005. A földesúr az illetékes főpaptól olykor még tíz évre a tizedmentességet is megszerezte. AOkl. II. 569. sz. Modor határában az új telepítés tíz, az elhagyott szőlő megművelése pedig 4 évre mentesített az adózástól. Fejér IX/3. 252–253. Galgóc kiváltságlevele 1365-ben Nagyszombat város szőlőinek szokására és törvényére hivatkozva 12 éves kiváltságot adott. DL 5389. Felsőörsön addig tartott a kedvezmény, míg kocsiival nem vitték a bort a szőlőből. DF 274014. (Győri kápt. hit. lt., Cth. V. N° 219.) Vö. PRT III. 493., 498.

158 Wenzel VIII. 305., vö. DL 998.

159 A dévényi 1353. évi szabályzatban: *primo tempore putationis seu rastrationis vinearum*. AO VI. 151. Vö. PRT II. 429–431., 438–441. Az 1326. évi modori oklevélben: *tempore vernali, que primo in anno vinee ligonizantur*. Juck I. 108. Szentmárton-hegy 1324. évi szőlőteleptési kiváltságában: *tempore cum vinee excoluntur*. PRT II. 438.

160 A részlet Modor 1361. évi kiváltságlevelében olvasható. Fejér IX/3. 252. Nagyböjtje utaló korábbi adatok: Wenzel XII. 571.; AO II. 191.; DL 3099.

161 A Julianus- és a ma használatos Gergely-féle naptár eltérésére figyelmeztet Holub J.: A bortermelés i. m. 194.

162 A Vas megyei adat a felsőlendvai uradalom urasági szőlőire vonatkozik. DL 100075., vö. Wenzel G.: i. m. 288.

volt a mozgástere: a február 25. és március 31. közötti időszak bármelyik napjára eshetett. Mindezek alapján a szőlőmunkák a későbbi kalendáriumok ábrázolásaiival összhangban leginkább Bőjtmás havában, vagyis márciusban kezdődtek.¹⁶³ Pozsony megyében a pénzjáradék és a lajstropéncz, Győr megyében pedig a pénzben vagy természetben szedett *munera* tavaszi részletét ekkor kellett fizetni.

A szüret időpontját a források természetesen nem határozhatták meg pontosan. Az a körülmény, hogy a dél-budai szőlőkben Szent Mihály napján, Úrkután Szent Mihály ünnepének nyolcadán (október 6.), Modoron pedig ugyancsak Szent Mihálykor kellett pénzzel, illetve borral adózni, a szeptemberi szüretelés mellett szól.¹⁶⁴ Közvetlen módon ezt az időpontot erősítette meg egy Buda-váraljai tanú, aki 1276-ban Margit királylány szenttéavatási perében azzal kezdte vallomását, hogy Szent Mihály havában, amikor a szüretnek van (quando vindemie sunt), kiment a szőlőbe.¹⁶⁵ Általában szeptemberben szüreteltek, de az időjárástól függően előfordult, hogy Mindszent havában, azaz októberben szedték le a szőlőt.¹⁶⁶ A szüret végső időpontjára utalt, hogy Szent Márton napjáig (november 11.) lehetett a hegyvámot büntetés nélkül megadni.¹⁶⁷

A szabad állapotú személyek: hospesek és mások helybeli és főként vidéki (*extraneus*) szőlőbirtoklása 1200 táján a nem szabad állapotú szőlőművelők adózásának még élő és majd a 14. század folyamán elhaló archaikus módjától függetlenül megteremtette a szőlő utáni adózás új rendszerét. Ennek keretében lényegében a 13. század folyamán kialakultak azok az adózási változatok, amelyek alapjaiban évszázadokra meghatározták a szőlőtulajdonos és a szőlőbirtokos viszonyát, lehetőségeit.

163 *Belényesy M.*: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk i. m. 13–14.; *Holub J.*: A bortermelés i. m. 194.; *Szabó I.*: A középkori magyar falu i. m. 228.; *Székely György*: A hónapok munkái és a középkori művészet. Agrártörténeti Szemle 23(1981) 5–6.

164 Mon. Bp. I. 37.; PRT X. 542.; *Fejér IX/3.* 252.

165 Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. Bp. 1896. 332. Említi *Győrffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története. I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. 325. Ezzel összhangban 1525-ben négy budai szőlőhegyen (Magasalja, Mázsás, Köves, Fejérföld) szept. 11. és 22. között szüreteltek. *Kubinyi András*: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből). Agrártörténeti Szemle 6(1964) 382–383. A bordeaux-i érsekség uradalmában 1361-ben szept. 12-én kezdődött a szüret és az új bor fogyasztása. *Yves Renouard*: Le vin vieux au Moyen Age. In: *Uő.*: Études d'histoire médiévale. I–II. Paris, 1968. I. 252.

166 *Belényesy M.*: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk i. m. 13–15.; *Holub J.*: A bortermelés i. m. 195.; *Szabó I.*: A középkori magyar falu i. m. 228., 231.; *Székely Gy.*: A hónapok munkái i. m. 16–19.; *Solymosi L.*: A szőlő i. m. 44–45.

167 DF 238691. (Pozsony város lt., N° 65.) A bortized behajtásánál is végső dátumként Szent Márton napjával számoltak. PRT I. 652., 680. A trieri érsekség a 10. században nov. 11-re kívánta a boradót. Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes im Mittelalter. Gesammelt und hg. v. *Günther Franz*. Darmstadt, 1974. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Band XXXI.) 116.

I. táblázat

Csöböradó vagy hegyvám (1222–1382)

Év	Szőlőbirtok (vm.)	Adóalap	Borjáradék	Forrás
1222 k.	Meinhart, Peresznye (Sopron)	mansio	1 urna	Urk. Burg. I. 90.
1270	Pozsony vm.	vinea	1 csöbör	Wenzel VIII. 305–306.
1272	Lendva-hegy (Zala)	vinea	1 csöbör	Urk. Burg. II. 31.
1278	Szentgyörgy (Pozsony)	vinea integra	1 helyi akó (5 fertály)	DL 998.
1295	Bazin (Pozsony)	vinea integra	2 helyi akó	Wenzel XII. 571.
1296	Schincperg (Pozsony)	vinea	1 csöbör (5 fertály)	Wenzel V. 161–162.
1311	Baráti (Győr)	vinea (1 hold)	1 köböl	Héderváry okl. I. 15.
1325	Bazin (Pozsony)	vinea integra	2 pozsonyi akó	AO II. 191.
1325	Szentgyörgy (Pozsony)	vinea integra	2 urna	Fejér VIII/2. 676.
1326	Modor, Terney (Pozsony)	vinea integra	4 helyi akó	Juck I. 108.
1334	Alsólak (Zala)	vinea	1 csöbör	Zala tört. I. 275.
1334	Zágrábi kápt. birtokai vidéki helyi	vinea (una dieta)	1 csöbör (5 köböl)	– Mon. Zagr. II. 45., 73.
		vinea (una dieta)	1 csöbör + 1 köböl	
1335	Bazin (Pozsony)	vinea integra	1 pozsonyi akó	AO III. 134.
1335	Somberg (Pozsony)	vinea integra	1 pozsonyi akó	DL 24672.
1335	Zágráb vm.	vinea	1 csöbör	Smičiklas X. 243.
1337	Schinperg, Récse Benedek-hegy (Pozsony)	vinea integra	1 tyna (5 pozsonyi fertály)	DF 238691.
1339	Szárberény (Veszprém)	vinea	5 helyi köböl	Veszpr. Reg. 316. sz.
1346	Pinkafő (Vas)	vinea	tized	DF 286378.
1347	Bél (Pozsony)	quartalia vinearum	1 fertály	AO V. 115.
1347	Örs: Fenyőfő Berkenyemál (Zala)	vinea (1 hold)	5 köböl	DF 274014.
1350	Örs: Szömörcezmál (Zala)	vinea (1 hold)	5 köböl	Zala tört. I. 49.
1355	Újvári uradalom (Vas)	vinea integra	2 helyi urna (1 mérő)	Wenzel G.: Mezőgazd. 290.
1358	Felsőlendvai uradalom (Vas)	vinea	tized	Wenzel G.: Mezőgazd. 288.
1360	Cífer: Michelsberg (Pozsony)	quartalia vinearum	1 fertály	DL 5005.
1365	Galgóc (Nyitra)	quartalia vinearum	1 modius	DL 5389.
1366	Bethil (Esztergom)	vinea	tized	Fejér IX/3. 619.

Év	Szőlőbirtok (vm.)	Adóalap	Borjáradék	Forrás
1370	Győr és Somogy vm.	vinea	kilenced	Veszprém Reg. 665–666. sz.
1371	Pécsely (Zala)	vinea	kilenced	Veszpr. Reg. 675. sz.
1371	Pozsony vm.	vinea	kilenced	Fejér IX/4. 339.
1372	Baconag (Zala)	vinea	kilenced	DL 6061.
1372	Vajda (Zala)	vinea	kilenced	DL 6399., 6421.
1373	Heves és Szabolcs vm.	vinea	kilenced	DL 87481.
1373	Koszmál (Bars)	vinea	kilenced	DL 58597.
1373	Pozsony (Somogy)	vinea	kilenced	DL 37557.
1373	Tarján (Győr)	vinea	kilenced	DF 207390.
1374	Váradi kápt. birtokai	vinea	kilenced	Bunyitay V.: Várad. 53.
1376	Órs: Szömörécsmál (Zala)	vinea	kilenced	DL 100154.
1378	Nyest (Somogy)	vinea	kilenced	Fejér IX/5., 300.
1382	Merenye (Zala)	vinea	kilenced	Veszpr. Reg. 778. sz.

II. táblázat.

A szőlő utáni adózás Pozsony megyében (1270–1364)

Év	Szőlőbirtok	Szőlőbirtokosok	Adóalap	Hegyvám	Vendégadó	Egyéb	Forrás
1270 e.	Pozsony vm.	nagyszombatiak	vinea	1 csöbör	–	–	Wenzel VIII. 305–306.
1270	Pozsony vm.	nagyszombatiak	vinea	1 csöbör + 2 dénár	–	–	Wenzel VIII. 305–306.
1278	Szentgyörgy	nagyszombatiak	vinea integra	1 helyi akó + 2 dénár	120 dénár	–	DL 998.
1295	Bazin	nagyszombatiak	vinea integra	2 helyi akó + 2 dénár	120 dénár	–	Wenzel XII. 571–572.
1296	Schincperg	pozsonyaiak, más hazaiak, osztrákok	vinea	1 csöbör	–	–	Wenzel V. 161–162.
1325	Bazin	nagyszombatiak	vinea integra	2 pozs. akó + 2 dénár	120 dénár	–	AO II. 191–192.
1325	Szentgyörgy	pozsonyaiak	vinea integra	2 urna + 8 dénár	120 dénár	–	Fejér VIII/2. 676.
1326	Modor, Terney	nagyszombatiak	vinea integra	4 helyi akó	120 dénár	–	Juck I. 108.
1335	Bazin	nagyszombatiak	vinea integra	1 pozs. akó	40 dénár	–	AO III. 134–135.
1335	Somberg	nagyszombatiak	vinea integra	1 pozs. akó	40 dénár	–	DL 24672.
1337	Schinperg, Récse, Benedek-hegy	pozsonyaiak	vinea integra	1 tyna	–	–	DF 238691.
1347	Bél	extraneusok	quartalia vinearum	1 fertály + 12 dénár	–	1 csirke	AO V. 115.
1353	Dévény	hainburgiak	urceum	8 dénár + 2 dénár	120 dénár	–	AO VI. 151.
1360	Cífer: Michelsberg	helybeliek	quartalia vinearum	1 fertály	–	–	DL 5005.
1361	Modor	helybeliek	település	7 tunella + 3,5 márka	–	–	DF 250281.
		nagyszombatiak	közösség	7 tunella + 7 márka	–	–	–
1362	Dévény	magyarországiak	vinea	(8 dénár + 2 dénár)	–	–	Fejér IX/3. 306–307.
1364	Bazin	nagyszombatiak	vinea	1 pozs. akó	40 dénár	–	DL 5169.

LÁSZLÓ SOLYMOSSI

THE NEW SYSTEM OF TAXATION OF VINEYARDS IN THIRTEENTH
AND FOURTEENTH CENTURY HUNGARY

The separation of the vineyard from the framework of the manorial estate began in the second half of the eleventh century when the first manorial subjects to pay taxes with wine began to appear. During the twelfth century this process accelerated to such an extent that by the beginning of the thirteenth century those paying such taxes were in the majority. Manorial subjects (*vinitores*, *vindatores*, *exequiales*) were taxed a specific amount of wine (200-500 litres). This archaic system of taxation with the accompanying social costs of the fourteenth century disappeared and was gradually replaced by the methods of taxation which developed around 1200.

This new system of vineyard taxation payable to the manorial owner was based on the vineyard ownership of free men (*hospites* and *iobagiones*) and embodied their taxation. There were two groups of vineyard owners — owners of vineyards located at the place of residence and owners with vineyards somewhere else. Those in the latter group were called "extraneus" or more rarely "forensis". Whether they were defined as local or "extraneus" depended on whether their vineyard was located on land belonging to the local manor or on land belonging to some other manor. Local vineyard owners generally fell under one and the same manor while the "extraneus" vineyard owners were generally subject to several different manors and often belonged to different social strata — burghers, nobles, clergy.

The special system of ownership developed at the turn of the twelfth and thirteenth centuries and spread rapidly. The new form of ownership was based on the peculiar freedom and "hospes" ownership of the vineyards. The owner of a vineyard obtained on the land of a local or some other manorial estate could dispose of his vineyard as he wished. He could sell it, bequeath it, and, on his death, his offspring were entitled to inherit it. It was this freedom of disposal which distinguished the new system from the old. The owner could transfer the right to use the vineyard to someone else as long as that person agreed to pay all taxes due. The changes were of a legal and social nature but taxation was also affected.

The new system introduced a new vineyard tax called the *csöbör* tax (*collecta cybrionum*) alongside (and increasingly instead of) the general "tributum" tax. The name *csöbör* (derived from a liquid measurement) gradually diminished in importance so that by the beginning of the fourteenth century the decisive terminology for the vineyard tax was the "pergrecht" (*ius montanum*, *tributum montis*, *tributum montium*). This German term and its Latin equivalents were introduced by the Cistercian monks from Heiligenkreuz (in Austria) to their estates in Western Hungary and spread by German settlers to the western border regions and the inner regions of the country — mainly to the towns.

Under the new system, the amount of the tax was initially unrelated to the size of the vineyard. Vineyard owners were all taxed the same — one *csöbör*. The unit of measurement varied from place to place (*akó*, *urna*, *cubulus magnus*, *tina*, *modius*) and the quantity of this unit of measurement was subject to local variations. However, it was usually close to the widely recognised *csöbör* of 54.3 litres. In the first half of the fourteenth century a tax of just one *csöbör* was still no rarity. Under the new system a monetary version of the tax already began appearing in the first half of the thirteenth century. However, its use did not become widespread. Until 1270 the vineyard tax paid to the manor was payable either in wine or in money. The two methods of payment coexisted during both the thirteenth and the fourteenth centuries. The amounts payable were relatively stable. However, increased

interest in the ownership of vineyards made a change possible. Some manorial landowners, especially those on whose land well-to-do burghers were the vineyard owners, considered the unitary "pergrecht" tax to be insufficient. Therefore, where they could — and appealing to their rights under the "pergrecht" (*ratione iuris sui montis*) —, they replaced the single tax with a double or multiple tax. The change began in Pozsony county where the well-to-do burghers of Nagyszombat (Tyrnau) and Pozsony (Pressburg) and the Austrian burghers of neighbouring Hainburg were vineyard owners. Here, in the last third of the thirteenth century, the csöbör tax with the symbolic monetary tax of two denars was supplemented by a guest tax (*donum hospitum*) of 120 denars and the unitary csöbör tax was doubled. This complex tax was established only in parts of Pozsony county (Szentgyörgy, Bazin, Modor, Dévény) and even there only applied to those richer "extraneous" (domestic and foreign) vineyard owning burghers who were able to bear the increased burden. During the course of the fourteenth century this tax varied as the two sides struggled to assert their interests.

The second type of complex tax ("pergrecht" and "munera") developed at the end of the thirteenth century and soon spread across the whole country. The tax was a combination of the "pergrecht" vineyard tax (payable in kind or in cash) and the "munera" (gifts collected on the basis of the feudal plots). The munera was more or less symbolic consisting of one or two chickens or capons, a couple of loaves of bread or cakes and perhaps some oats. The composition of the "munera" points to the fact that collections primarily served the purpose of providing food for the tax collectors and their horses.

At the end of the thirteenth century a new tax broke with the customary "pergrecht" tax of the yield. Instead of consisting of an amount determined in advance, the tax was now set at a percentage of the harvest. The centuries-old practice of church tithes served as the model for this system. Indeed, there was nothing to stop tithing being employed for manorial taxes. First employed at the end of the thirteenth century, the "pergrecht" tithes (*decima pars*) became better known in the fourteenth century. After subtraction of the church tithes, this second tithes was in fact equal to one ninth of the remaining amount. To differentiate it from the church tithes, a decree of 1351 changed its name to "nine-part tithes" (*nona pars*). However, use of this name and the collection of the tax did not become widespread until the 1370s. The cost of reporting and checking of taxes was borne by the owners of the vineyards. The manorial landowners of Pozsony county had been employing clerks and registrars from as early as the end of the thirteenth century. These clerks and registrars were to be rewarded with a few denars (*denarius scriptionalis*, *schreiberphenning*). Elsewhere, on fulfillment of the payment of the csöbör, stamp-issuing manorial staff were authorised to collect a special "stamp duty" (*denarius sigillaris*, *denarius pro sigillis*). Beginning in the last third of the thirteenth century more and more taxes burdened the vineyard owners. Taxes were levied for the guarding of the vineyard, for the loading of the wine barrels on to the wagon, for loading at time of shipment, for measurement of quantity (*zcapf-recht*), on purchase of a vineyard, for a personal will. A small tax was even levied if threshers (*lignonizator*) were put to work on a vineyard.

At first the responsibilities of the local and "extraneous" vineyard owners were identical. Each had to pay a "pergrecht" tax of one csöbör. This unitary tax had not entirely disappeared in the fourteenth century, but by the second half of the thirteenth century the manorial landowners tried to get the "extraneous" vineyard owners to pay more than the local owners. The difference varied from place to place. Sometimes there was an extra guest tax and sometimes a munera. The manorial landowners were softer on locals because they were already receiving a significant income from them for the feudal plots and because favorable conditions further strengthened the vineyard owners' positive effect on population figures. Apart from taxed vineyards (and also excluding the manorial vineyards) there were some vineyards

which were exempt from manorial taxes. Those who took on the tiresome work of planting the vines were granted a three-twelve year tax-exemption.

Taxation of the vineyard under the new system continued to take place at harvest time. This practice was maintained even when the "pergrecht" tax was supplemented with other taxes because these were also paid, either in full or in part, at harvest time (in September) — the other part being paid in spring, usually at the beginning of March as work began in the vineyards.

About 1200 a new system of taxation of vineyard ownership began to develop where the owners were free men (hospes and other local but above all "extraneous" vineyard owners). This system was established independently of the archaic methods of taxation which applied to feudal vintners at the time, but which were dying out by the fourteenth century.

It is within this framework and essentially during the course of the thirteenth century that the changes in taxation took place. These changes were to determine the basis of vineyard ownership and relations between manorial landowner and vineyard owner for centuries.